

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwen geschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op Internet:
<http://www.vrouwengeschiedenis.nl>

Redactie

Sophie Bollen
 Eva Midden (eindredactie)
 Mariken Schuur (hoofdreductie)
 Madelon Stokman (eindredactie)
 Hilde Timmerman
 Mieke de Vos (penningen)

Redactieadres

Mariken Schuur
 RUG/Faculteit der Letteren
 Postbus 716
 9700 AS Groningen
 E-mail: m.l.schuur@rug.nl
 Tel: 050-3637752

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
 Internet: www.vrouwengeschiedenis.nl

Voor privé-personen bedraagt de contributie € 25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder € 700,- p.m.): € 20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* € 20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-girnummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwen geschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: Sjoerd van Boxtel,
 e-mail: teriferi@hotmail.com

Bestuur Vereniging voor Vrouwen geschiedenis

- 1e secretaris: **drs. Eveline Buchheim**
 Tel. 030-2341846,
 e-mail: e.buchheim@niod.nl
- 2e secretaris: **drs. Annette Mevis**
 Tel. 020-6654780, e-mail: a.mevis@iiaav.nl
- Penningmeester: **drs. Marloes Hülksen**
 Tel. 024-3612826 (w), 024-3609927 (p)
 e-mail: M.Hulksen@let.kun.nl
- **drs. Sjoerd van Boxtel**
 Tel. 024-3236767,
 e-mail: teriferi@hotmail.com

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
 prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
 prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
 prof.dr. Maria Grever (EUR)
 prof.dr. Willy Jansen (KUN)
 prof.dr. Paul Klep (KUN)
 prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
 prof.dr. Joyce Outhoorn (RUL)
 prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), www.iiaav.nl

ISSN 1382-3914

Lay-out: Marieke Bausch
 Bausch Graphic Design
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: AM-groep, Hoofddorp
Foto omslag: Collectie IIAV

70 JAAR IIAV

- De eenheid en de delen
 Mieke de Vos 3

MIDDEN-OOSTEN

- De palestijnse vrouwenbeweging tijdens de eerste intifada
 Madelon Stokman 9

BIOGRAFIE

- Florentine Heubel:
 van biologiestudent tot
 Zwarte Weduwe
 Zonneke Matthée 12

TWEEDE WERELDOORLOG

- Twaalf Belgische vrouwen over de zuiveringen na WOII
 Hilde Timmerman 16

SOCIALE GESCHIEDENIS

- Russische boerinnen tussen 1850 en 1917
 Ad van de Staaij 19

BIOGRAFIE

- Een portret van Frederike van Uildriks (1854-1919)
 Edy ter Braak 22

LITERATUUR

- Carry van Bruggen en het antisemitisme in Nederland
 Chana Kalman 25

RECENSIE

- De stijl van Beatrix
 Jaap van Rijn 28

ONDER DE LOEP 29**SERVICE 30****NIEUWE BOEKEN 31****Onder historicae****Zeventig jaar IIAV**

In de *Historica* van oktober 2005 besteedden wij er al aandacht aan in een uitgebreide 'Onder de loep': vorig jaar jubileerde het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Het zeventigjarig bestaan van het IIAV werd uitgebreid gevierd met onder anderen een masterclass 'Hoe kom ik in de geschiedenisboeken', de presentatie van een nieuw boek over de tweede feministische golf van Vilan van de Loo (voorafgegaan door een hilarische feministische kennisquiz, gepresenteerd door Adelheid Roosen), een tentoonstelling, het symposium 'Traveling Heritages' en het colloquium 'Protestrepertoires in Nederland 1965-2005'. In dit nummer willen wij graag het toetje van dit jubileum verzorgen in de vorm van een uitgebreid interview met oud-medewerkers, oud-bestuursleden en een aantal vrouwen die bij het huidige IIAV betrokken zijn. In september van het vorige jaar schoven Mineke Bosch, Marjet Douze, Anita Harting, Claire Posthumus, Evelien Rijsbosch, Annette Roeters, Joke Swiebel en Saskia Wieringa op uitnodiging van *Historica* rond de tafel om gezamenlijk het fusieproces tussen IAV, IDC en het tijdschrift *LOVER*, waaruit het huidige IIAV ontstond, nog eens te overdenken. De fusie vond dan wel inmiddels bijna achttien jaar geleden plaats, in 1988, de emoties waren er aan tafel niet minder om. Moeiteloos vielen de dames terug in hun oude rol en stonden zij weer net zo fel als toen voor hun idealen. Gelachen werd er natuurlijk ook. Vele anecdotes rond verhuizingen, stakingen en andere fusieperikelen passeerden de revue. Het resultaat mag er zijn: Mieke de Vos schreef een prachtig verslag van dit groepsinterview. Dit verslag 'De eenheid en de delen' vormt een mooi historisch overzicht van het ontstaan van het IIAV. Laten we hopen dat het IIAV in de toekomst nog vele jubilea kan vieren en niet ten onder gaat aan allerlei bezuinigingen. Het verhaal rond de fusie toont in ieder geval aan dat de IIAV-vrouwen wat dit aangaat niet voor één gat te vangen zijn.

Mariken Schuur

De eenheid en de delen

Het ontstaan van het IIAV

Het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) weerspiegelt sinds de oprichting de tijdgeest van de vrouwenbeweging. Deftig en degelijk tot de jaren zestig, activistisch in de jaren zeventig, voorwerp van fusie en schaalvergroting in de jaren tachtig en negentig. Najaar 2005 vierde het huidige Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) haar zeventigjarig bestaan onder andere met een feestavond rond een feministische kennisquiz. Zo bewees zij dat de vrouwenbeweging in de nieuwe eeuw de ideologische scherpslijperij voorbij is.

Aan het interview werkten mee: historica Mineke Bosch, voormalig medewerker IAV; Marjet Douze, het huidige hoofd informatieverzorging en adjunct-directeur; oud-bestuurslid Anita Harting; voormalig bibliothecaris Claire Posthumus; Evelien Rijsbosch, senior informatiespecialist en coördinator dienstverlening; oud-bestuurslid Annette Roeters; huidig bestuurslid Joke Swiebel (in de periode van de fusie werkzaam als ambtenaar bij de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid); en de huidige directeur Saskia Wieringa.

Onder leiding van quizmaster Adelheid Roosen streden vier teams om de eer deskundig te zijn op het gebied van de vrouwenbeweging in de jaren zeventig. Het team van 'het jonge spul' beriep zich op hun jeugd. Zij waren er niet bij geweest en wisten dus van niets. 'De mannen', die er zelfs als transseksueel niet bij mochten zijn, waren zo sportief om deze zwakte niet uit te buiten. Zij beriepen zich niet op hun absentie, noch op hun jeugd – wat gezien hun gemiddelde leeftijd best had gekund. Zij hadden zelfs de moed om sociaal onwenselijke antwoorden te geven op de open vragen. 'Een vrouw mag best werken ook al zijn haar kinderen klein', werd door de quizmaster erkend als een liefdevol statement. Ook in de feministische man schuilt een zorgzame prins. Toch eindigde het mannen-team als laatste, na de meiden, die weer onverwacht eindigden na 'de echte feministen'. De vrouwen die het allemaal hadden

meegemaakt en mogelijk gemaakt, zoals Anja Meulenbelt en Hedy d'Ancona, kenden op hun beurt het verleden minder goed dan de vrouwen uit het winnende team van 'de wetenschappers'. Zo werd het nut van archiveren, documenteren en historisch redeneren bewezen en daarmee de bestaansgrond van het IIAV. Dit blijkt ook uit het voorbeeldig uitgegeven jubileumboek *De vrouw beslist. De tweede feministische golf in Nederland*, geschreven door historica en journaliste Vilan van de Loo. Van de Loo maakte ruim gebruik van het archief en van interviews, waardoor een levendig boek ontstond. Het is zeer uitgebreid geïllustreerd met materiaal uit het beeldarchief van het IIAV.

De eigenlijke jubilaris is het IAV, in 1935 opgericht door Johanna Naber, Willemijn Posthumus-van der Goot en Rosa Manus. Het IIAV ontstond in 1988 uit een fusie met het tijdschrift *LOVER* en het Informatie- en

Documentatie Centrum voor de Vrouwenbeweging (IDC). De geschiedenis van het IAV werd eerder beschreven door zowel Jolande Withuis, als Francisca de Haan. Zij beschrijven de oprichting en de collectievorming, de roof van bibliotheek en archief tijdens de bezetting door de Duitsers en daarna de verhuizing uit het bezette Duitsland naar Rusland. Na de oorlog volgde een moeizame strijd om teruggave, die in 2003 bekroond werd met de overdracht van het materiaal dat zich in Russisch bezit bevond. Een deel van archief en bibliotheek lijkt voorgoed verloren te zijn gegaan in de oorlogsjaren of daarna. De geschiedenis van het IAV in de periode 1975-1988, van de eerste groeispurt tot de fusie van IAV, *LOVER* en IDC, is het onderwerp van dit artikel. Mariken Schuur en Mieke de Vos interviewden een aantal (voormalige) medewerkers en bestuursleden van de instellingen die het huidige IIAV vormen.

Dames

Ontstaan in de stille tijd tussen de twee feministische golven was het IAV lang een kleine zusterinstelling van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Legaten en schenkingen werden verdeeld over beide archieven. Claire Posthumus: "De rechtse vrouwenbeweging kwam bij ons terecht, de linkse ging naar het IISG." Het IAV had een damesachtig karakter. Het bestuur was volgens Anita Harting "een deftige bestuur, een echt regentessenbestuur". Claire Posthumus herinnert zich nog hoe het bestuur jaarlijks een thee organiseerde. "De beruchte thee. Dan kwam er iemand een praatje houden. En dan moest je iedereen een handje geven en dat soort dingen. Het was net alsof je thuis was vroeger en dat er deftige mensen op bezoek kwamen. Het was een hele deftige thee, allemaal dames op bezoek."

Deze deftigheid bleek niet langer houdbaar met de opkomst van de tweede feministische golf. 1975 werd door de Verenigde Naties uitgeroepen tot Jaar van de Vrouw. Het IAV kreeg een subsidie, waardoor er nieuw per-

Studioportret van Johanna Naber, één van de oprichtsters van het IAV.
© onbekend. Collectie IIAV.

Studioportret van Rosa Manus, één van de oprichtsters van het IAV.
© onbekend. Collectie IIAV.

soneel voor de bibliotheek kon worden aangetrokken. Een nieuwe generatie vrouwen kwam het pand aan de Herengracht binnen. Anita Harting: "Zeg maar rustig dat het bestuur niet meer in de pas liep." Claire Posthumus: "Het was een verschil in mentaliteit. Dat bleek bijvoorbeeld bij het vieren van ons veertigjarig bestaan in 1975. Eén van de bestuursleden had een kleine tentoonstelling gemaakt met de titel: 'Een greep uit onze archieven'." Alleen al dit taalgebruik vonden de medewerkers storend ouderwets. Anita Harting geeft een ander voorbeeld van onenigheid tussen medewerkers en bestuur. Eén van de bestuursleden had een eigen indeling gemaakt voor de bibliotheek. De medewerkers mochten niet van deze indeling afwijken. Zelfs niet de bibliothecaris, Claire Posthumus. Door de groei van het boekenbestand werd het volgens de medewerkers echter nodig om deze indeling uit te breiden en aan te passen. Dit stuitte op verzet van het bestuur.

Marjet Douze geeft aan dat het niet alleen een gebrek aan afstand van bestuursleden was dat hun verhouding met de medewerkers problematisch maakte. Het was ook een verschil in stijl: "Het is heel mooi om de overgang te zien van de jaarverslagen van het oude bestuur naar die van het nieuwe in 1978. Eerst een gestencild A4, ondertekend door voorzitter of penningmeester. Daarna jaarverslagen die vol staan met voornamen en persoonlijke stukjes van de medewerkers. Het hele cultuurverschil is in die jaarverslagen terug te zien."

De medewerkers wilden een bestuursvorm die meer conform de tijdgeest was: een collectief. In de jaren van de tweede golf werd binnen de vrouwenbeweging gezocht naar

nieuwe organisatievormen, waarin gelijkheid en gelijkwaardigheid voorop stonden. Hiërarchische verhoudingen, zoals die tussen het oude bestuur en de medewerkers, werden beschouwd als een mannelijke erfenis. Het collectief werd gezien als ideale vorm. Binnen een collectief werden alle besluiten gemeenschappelijk voorbereid en bij unanimitie genomen. Onderscheid tussen bestuur en personeel bestond niet. Het IAV was hierin niet uniek. Het tijdschrift *LOVER* bijvoorbeeld, dat in 1973 was opgericht, functioneerde ook als collectief.

Staking

Een pijnlijke blunder naar één van de medewerkers werd het bestuur fataal. Claire Posthumus: "Er was de medewerkster die ingehuurd was voor het maken van de systematische catalogus niet op tijd gezegd dat het geld op was, dus dat ze niet meer welkom was. Dat maakte de poppetjes aan het dansen. Toen hebben we gestaakt tegen het bestuur. Ik denk dat we het wel eng vonden. We gingen naar ons werk en we deden niks. We zeiden dat we staakten. Dat duurde ongeveer een week" Anita Harting: "Het overviel mij. Ik was ook één van de boosdoeners. Wij, de vrouwen uit de tweede golf die in het bestuur waren gekomen, hebben ook niet ingegrepen op het moment dat de subsidie niet was aangevraagd. Degenen die toen in het bestuur zaten zeiden: 'het is niet gebeurd, er is niets aan te doen, of het nou door onze voorgangers is verwaarloosd of niet is niet van belang, het geld is er niet'. Dat werd niet geaccepteerd door het personeel. Wij hielden het personeel niet goed op de hoogte." Claire Posthumus: "Wij wisten gewoon helemaal niets. Wij hadden geen

inzage in de financiën. Ik heb daar iets over gezegd in een interview met *Opzij*. Elke keer als daarna een bestuurslid binnenkwam, liepen ze naar de *Opzij* en dan lieten ze het elkaar zien."

Claire Posthumus: "Ik denk dat het bestuur gewoon is afgetreden, maar het staat me niet meer helemaal helder voor de geest hoe het precies is gegaan. We zijn op een avond bij Anita bijeengekomen en daar is het collectief ingesteld. We besloten dat we alleen als collectief verder konden. Het oude bestuur was daar niet meer bij. We vroegen vrouwen uit de moderne vrouwenbeweging bij het bestuur." Mineke Bosch: "Het was revolutie! Het bestuur was onttroond. Maar we bleven officieel wel een stichting met een bestuur. De statuten werden niet gewijzigd. Af en toe waren er bestuursvergaderingen en dan kwam het personeel mee vergaderen. Verder hadden we beleidsavonden met het collectief en we hadden werkoverleg. Maar toen ik als jonkie daar binnenkwam, keek ik wel op tegen het bestuur op die collectiefvergaderingen. Ik vond het toch wel behoorlijke – ik zal niet zeggen deftige vrouwen – maar het waren wel kranige types."

Claire Posthumus: "We hebben tien jaar lang, tot de fusie, als collectief gewerkt. Er was wel af en toe ruzie, bijvoorbeeld over het feit dat ik teveel verdiende. Het ging over collectief, gelijkwaardigheid, dat ik aan de ene kant een soort baas was en aan de andere kant geen baas." Marjet Douze: "Het hoort bij het tijdsbeeld. Als je zegt dat iedereen gelijk is, horen daar gelijke verantwoordelijkheden en gelijke betaling bij." "Dat is blijven wringen", zegt Mineke Bosch. "Er was een ouderwetse formele structuur en daar overheen probeerden we informeel iets

Studioportret van Willemijn Posthumus van der Goot,
één van de oprichtsters van het IAV. © onbekend. Collectie IIAV.

Evelien Rijsbosch aan het werk op het IAV in 1981.
Collectie IIAV.

anders te leggen." Claire Posthumus: "Dat iedereen eigen vaardigheden had werd wel geaccepteerd. Maar toen we naar ons nieuwe gebouw gingen, hadden we zoiets van 'dat horen we eigenlijk zelf schoon te houden'. Dat hebben we overigens nooit gedaan. De subsidiegever vond het niet goed." Annette Roeters: "Het collectief leefde volop en het werkte ook eigenlijk wel, toen ik in het bestuur kwam in 1986. Ik vond het collectief heel boeiend, want ik werkte in een omgeving waar op dat moment juist gezocht werd naar moderne managementstructuren. Hiërarchie in verticale zin. En het collectief was horizontaal. Er was helemaal geen sprake van wantrouwen tegenover het bestuur. Dat was ook niet moeilijk, want de medewerkers kozen ons, het bestuur, uit. We werden in feite aangenomen door de medewerkers."

Keizersgracht 10

In 1981 verhuisde het IAV naar een nieuw pand, Keizersgracht 10 (K10). Het ging, zoals Marjet Douze het uitdrukt, "samenleven zonder samenlevingscontract" met het tijdschrift *LOVER*, het IDC, de Van Leeuwen Bibliotheek en de Stichting Vrouwen in Beeldende Kunst (SVBK). Mineke Bosch: "Dat gebouw was prachtig, uiteraard vormgegeven door een vrouw, maar wel heel onhandig. Als je in de keuken stond gutste het water van het aanrecht, want er zat geen rand om. En overal lichten. Het was wel heel modern, het gaf echt een kick om dat gebouw binnen te komen." De opmaat naar de verhuizing kwam in 1978. De Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE) koerste op de vorming van één bibliotheek- en documentatieinstelling op het

gebied van vrouwenemancipatie. Er kwam geld vrij, waardoor het IAV van de veel te krappe behuizing op de Herengracht weg kon en het personeelsbestand kon groeien. In die periode kwamen ook vrouwenstudies op, waardoor de boekencollectie van het IAV explosief toenam. Claire Posthumus: "We zakten letterlijk door de vloer daar." Anita Harting: "Er zijn zelfs metingen verricht." Evelien Rijsbosch: "We moesten een professionele instelling worden. We kregen subsidie in het kader van de emancipatieondersteuning".

Het IAV ging weg onder moeders vleugels. Terwijl het IISG verhuisde naar een modern gebouw aan de Kabelweg in Amsterdam-West bij station Sloterdijk, bleef het IAV in de binnenstad. Met het subsidiegeld kwam er erkenning, maar het IAV kreeg ook een andere status en een andere plaats in de samenleving. De subsidiegever had andere, verder strekkende plannen dan de samenwonderende organisaties aanvankelijk hadden. Mineke Bosch: "De nieuwe instelling moest dienstbaar zijn aan beleidsprocessen. Het gaat dan om rapporten, om informatie voor mensen die in het veld bezig zijn. Wij wilden helemaal niet dienstbaar zijn. Wij voelden ons bewaarders van het erfgoed van de vrouwenbeweging. Zo hartstochtelijk gingen wij daarvoor. Wij wilden ons archief bewaren en nieuwe kennis ontwikkelen. We hadden een wetenschappelijke doelstelling en we kregen daarvoor ook subsidie van de Universiteit van Amsterdam. Die wilden we niet verliezen." Marjet Douze: "We hadden een taakverdeling. Het IDC was vooral op de actualiteit gericht en het IAV op erfgoed en de wetenschappelijke bibliotheek."

Gevecht

In de herinnering van Evelien Rijsbosch en Annette Roeters kwamen de fusieplannen als een overval van de Staatssecretaris voor Emancipatiebeleid Annelien Kappeyne van de Coppello. Evelien Rijsbosch: "Op ons jubileumfeest in 1985 kondigde ze aan dat het IAV ging fuseren met anderen. Ze zei iets als 'het wordt opgeheven' of 'het gaat op in'. Wij hadden zoiets van 'hebben we wat gemist?'" Joke Swiebel: "Vanuit de overheid gezien was die fusie volstrekt rationeel. Er was een bepaald plaatje van instellingen die je nodig hebt om het vrouwenemancipatiebeleid vorm te geven: een ambtelijk apparaat, een adviesraad en een club in de sfeer van de wetenschap. Ook is er een informatie- en documentatiefunctie nodig en die kan niet functioneren als die uit appels en peren bestaat. En wil je moderniseren, dan moeten bibliotheek en documentatie, ook al zijn dat verschillende dingen, niet los van elkaar georganiseerd worden."

Claire Posthumus: "We werden heel erg onder druk gezet door DCE. Als we niet fuseerden, kwam er geen geld om te automatiseren. Hoe we moesten automatiseren is een enorm punt van discussie geweest." Tijdens het interview komt de oude discussie en de partijstrijd weer in alle heftigheid tot leven. De keuze van een automatiseringssysteem is een belangrijke kwestie geweest in de fusiebesprekingen. Een door veel bibliotheken gebruikt systeem is indertijd afgevoerd door degenen die namens het IAV, IDC en *LOVER* in de automatiseringscommissie zaten. Ten eerste omdat het alleen boeken opnam in de catalogus en geen artikelen. Dit laatste was belangrijk voor het IDC en voor de bibliografische redactie van

Overvol IAV aan de Herengracht in 1977. De foto's werden gemaakt om aan te tonen dat er dringend behoefte was aan nieuwe huisvesting. © onbekend. Collectie IIAV.

LOVER, voor wie het catalogiseren van artikelen een belangrijke doelstelling was. Tweede punt was dat dit systeem een andere ontsluitingssystematiek kende dan die waarmee de instellingen die moesten fuseren werkten. De fusiepartners gebruikten eigen lijsten van trefwoorden en rubrieken, die zij grotendeels zelf ontwikkeld hadden. Later liet het gefuseerde IIAV een gezamenlijke ontsluitingssystematiek ontwikkelen: de Vrouwenthesaurus.

Mineke Bosch betreurt deze keuze achteraf: "Ik kan via de Nationale Centrale Catalogus in zoveel bibliotheken zoeken, maar niet in het IIAV." Bovendien wijst zij erop dat emoties een grote rol speelden in de discussie. "We hadden niet alleen maar technische argumenten." Marjet Douze sluit hierop aan: "Vanuit het IDC gezien waren die vergaderingen niet altijd zo leuk. Privé en werk liepen bij jullie erg door elkaar heen." Anita Harting: "'Jullie' zeg je. De oude wrevel." Annette Roeters: "tekenend is dat alles met een geweldige betrokkenheid gebeurde. Argumenten waren niet zakelijk, het waren overtuigingen. Overtuigingen werken benauwend. Als je ervan afweek werd je in de hoek geplaatst. Wij hadden een omgangsvorm die uitging van volstrekte consensusbereidheid en overtuiging. Dat zie je aan bijvoorbeeld zoiets als de discussie over de ontsluitingssystematiek. In een ander type organisatie kan je zeggen 'we doen onderzoek' en dan neemt iemand een besluit, een deskundige. Maar bij ons ging dat in de groep. En wat kostte dat veel tijd, dat praten. Marjet zegt wel dat privé en werk door

elkaar liep, maar het kost natuurlijk veel tijd als je het altijd over alles eens moet worden. Daar waren we avonden, weekends mee bezig." Evelien Rijsbosch: "Ik hing om 's avonds elf uur nog aan de telefoon."

Het cultuurverschil tussen de fusieparticipanten was op alle terreinen groot. Marjet Douze: "De manier waarop bij ons mensen geselecteerd werden was heel anders dan de manier waarop het personeelsbestand bij het IAV was gegroeid. Dat waren vaak mensen die als vrijwilliger binnenkwamen, er een opleiding bij deden en dan op een gegeven moment doorstroonden en hun eigen projecten hadden. Bij het IDC werd gewoon een advertentie gezet. Als je vraagt 'hadden jullie wat met elkaar', is het antwoord dat we natuurlijk helemaal gescheiden waren. Het IDC had eigen ideeën over wat er in de nieuwe organisatie terug moest komen. Actuele informatie en documenten. DCE was daar natuurlijk erg blij mee." Het IDC wilde fungeren als intermediair voor vrouwen in beleidsfuncties en richtte zich niet op de hele vrouwenbeweging. Daarnaast adviseerde het openbare bibliotheken met literatuurlijsten van werk voor een groter publiek. Mineke Bosch: "Wij waren inderdaad een collectief. Er was ruimte voor initiatieven. We beslisten alles samen. Jullie cultuur was heel anders. Jullie van het IDC waren heel gedisciplineerd. De keuze voor sleutelfiguren vonden wij iets vreselijks! Wij waren expliciet op de hele vrouwenbeweging gericht."

De fusie

In 1988 fuseerden drie van de vijf instellingen van K10 officieel. Daarvoor was een lange weg afgelegd van veel vergaderen, bij alle deelnemers onderling en gedrieën. De weerstanden tegen de fusie waren groot. Binnen het IAV waren veel medewerkers bang voor het verlies van hun collectieve bestuursvorm en hun zelfstandigheid. *LOVER* was een organisatie van vrijwilligers. Voor *LOVER* was de fusie aantrekkelijk, omdat sommige vrijwilligers een betaalde functie zouden krijgen en de continuïteit van het blad werd gewaarborgd, maar men vreesde voor de redactionele onafhankelijkheid. Autonomie en eigen identiteit waren voor alle deelnemers heel belangrijk. Het gezamenlijk gebruik van het pand aan de Keizersgracht was hiervoor geen beletsel. Iedere instelling had een eigen verdieping en verder deelde men een aantal faciliteiten, zoals het kopieerapparaat.

Annette Roeters: "In het hele fusieproces waren we gericht op vasthouden van wat we hadden. K10 was een beheersstichting. Zo beleefden wij dat. Maar bij het eerste het beste gesprek met ons, in 1986, zei de staatssecretaris dat het uitdrukkelijk de bedoeling was dat we naar eenwording toe zouden werken. Zij vond dat die doelstelling volstrekt onvoldoende was behaald. Onze beleving was dat we toch keurig bezig waren om te kijken met onze collega-instellingen hoe we het beheer goed konden regelen. Toch kregen wij de boodschap dat wij weinig inhoudelijk resultaat boekten en dat er van buitenaf een onderzoeksbureau was aange-

steld. Dat zorgde in ieder geval voor een geweldige saamhorigheid binnen het IAV. Als je voelt dat je gedwongen wordt om inhoudelijk samen te gaan met anderen ben je geneigd om je terug te trekken op je eigen identiteit. Dus medewerkers en bestuur waren er op bedacht dat ze nooit tegen elkaar uitgespeeld konden worden. Ik herinner me een gesprek in Den Haag, waarvoor de staatssecretaris ons uitgenodigd had. Dat opende zij met 'ik heb begrepen dat er veel emoties leven.' De externe adviseur, Ciska Veenstra van organisatieadviesbureau Van der Bunt, was er ook bij."

Anita Harting: "Zij had al een advies uitgebracht over wat het ongeveer moest worden. Wij hadden daar als deelnemers met het IDC en met *LOVER*, dat ook geweldig vocht voor het eigen redactiestatuut, lang en grondig over gepraat. Wij waren toen vooral bezig om het IAV als stichting, als eigen rechtspersoon, te behouden. Wij vonden de stichting heel belangrijk. Wij dachten dat mensen hun legaten nooit meer zouden nalaten als wij geen stichting meer hadden. Dat gingen we dus vertellen aan de staatssecretaris. Dat zij allemaal risico's liep, dat het allemaal mis ging, dat zij het toch verkeerd begreep." Annette Roeters vervolgt, met de notulen van het gesprek bij de hand: "Aan het einde van het gesprek, na de pauze, concludeerde de staatssecretaris: (citaat) 'Dames, heer, dit is blijkbaar geweldig zwaar, omdat het om het *to be or not to be* van de organisaties gaat. Ik wil mijn beslissing uitstellen.' Toen kwam er weer een heel nieuw concept. Het IAV zou blijven bestaan als eigenaar van de collecties, *LOVER* bleef bestaan in de toenmalige vorm en met eigen redactiestatuut, en de oude organisaties werden omgevormd naar afdelingen met hetzelfde takenpakket als voorheen. En voor vijftien december moesten wij per brief laten weten wat wij ervan vonden. Wij hebben toen uiteindelijk allemaal 'ja' gezegd. Daarna is de discussie over de naamgeving losgebarsten. Daar zijn zeker vijf nota's over geschreven. Onder begeleiding van organisatieadviesbureau De Beuk hebben we een naamgevingscommissie opgesteld en uiteindelijk konden alle par-

ticipanten akkoord gaan met de naam IIAV." Tijdens dit deel van het gesprek breekt er af en toe gegiechel en hilariteit door bij de deelnemers over hun vroegere vijandige houding tegenover subsidiegever en staatssecretaris. "Ze gaven meer geld", zegt Anita Harting. "En er kwam meer formatie", vult Evelien Rijsbosch aan. Marjet Douze vat het gevoel van verbazing samen: "Achteraf gezien was het een logische ontwikkeling. Ik ben daar vlak voor de fusie gaan werken. Ik dacht: de overheid heeft hen niet voor niets bij elkaar gezet op de Keizersgracht, de volgende stap is natuurlijk een fusie. Het heeft mij altijd verbaasd dat het IAV daar zoveel bezwaren tegen had."

Mineke Bosch: "Dat was het cultuurverschil! Onze identiteit ging terug tot 1935. Dat begon niet in 1978 of zo, met een notitie van het ministerie." De bereidheid tot het sluiten van compromissen was gering. Anita Harting: "Dat heeft heel lang geduurd. Eenwording was wel afgesproken bij de vorming van K10, maar het IAV heeft daar bezwaar tegen aangetekend. Die bijziendheid heeft lang geduurd."

"Na dat gesprek met de staatssecretaris hadden we ook niet meer zoveel te wensen", zegt Annette Roeters. "Wij wilden doorgaan op de weg waar we op zaten. Met de mond beleden wij dat we wilden samenwerken, maar we waren bang voor eenwording. We zagen dat alsof we in een grabbelton gegooid werden, daar in stukken weer uit geplukt zouden worden, om vervolgens opnieuw in elkaar gezet te worden. Dat ging ons te ver. Toen de staatssecretaris inging op de ernstigste bezwaren en zij onze jawoorden kreeg, toen had zij het natuurlijk toch voor elkaar. Ook al moesten er weer mensen van buitenaf aan te pas komen om de discussie over naamgeving te beslechten, toch was het vanaf dat moment een kwestie van vormgeven. Het belangrijkste werd de vorming van een stuurgroep, waarvan we allemaal het gevoel hadden dat de invloed van de drie even groot was. Ook vanuit K10 zat er iemand als waarnemer bij. Die zijn elf keer bij elkaar gekomen. Ze werkten in een

De huidige directeur van het IIAV
Saskia Wieringa. ©
Collectie IIAV.

enorm tempo. Daaruit kwam een rapport van Ciska Veenstra dat werd beschouwd als een einddocument. De aparte stichting voor de collectie van het IAV hebben wij er toen aangegeven. Want dat betekende dat we daar weer een apart bestuur voor moesten hebben en dat je vreemde eigenaren zou hebben ten opzichte van het personeel dat er mee moest werken. Dat ging tegen ons principe in."

Overwinning

De instellingen kregen hun zin, maar ook de overheid kreeg haar zin. Er werd een nieuwe instelling gevormd: het IIAV. De catalogus werd samengevoegd en geautomatiseerd en in 1993 betrof het IIAV een monumentaal pand, de speciaal verbouwde Gerardus Majellakerk in Amsterdam-Oost. Joke Swiebel: "Ik denk dat er alleen maar overwinnaars zijn." Marjet Douze: "Julie hebben je collectief op moeten geven." Evelien Rijsbosch: "Dat liep al op z'n eind, hoor. De tijdgeest was veranderd en we liepen voortdurend aan tegen het verschil tussen de formele en de informele macht en wie nu uiteindelijk de bevoegdheid had om een beslissing te nemen. Het bestuur zei af en toe: 'Wij zijn hierop aansprakelijk, wij moeten onze eigen verantwoordelijkheid kunnen nemen'. Dus aan het collectief werd al geknabbeld. Het heeft nog een tijd voortgeleefd in het zogeheten coördinatieteam, een team van alle hoofden van de nieuwe sectoren waar de nieuwe instelling uit bestond, zoals archief, bibliotheek, documentatiecentrum en publiciteit. Dat moest ook met consensus besluiten nemen. Dat liep ook niet goed. Toen is er een reorganisatie geweest en vonden we dat wij toch een duidelijke, hiërarchische lijn moesten aanbrengen. Zo is er voor het eerst een directeur gekomen." Het resultaat van de fusie was in de woorden van Annette Roeters: "Zekerheid. Automatisering, meer formatieplaatsen, een zekere verstandhouding op financieel gebied met DCE. Er kwam een nieuw bestuur, dat nieuwe ruimte kreeg." Mineke Bosch: "Mijn persoonlijke opdracht was een archiefafde-

Medewerksters in het IAV: Madelon van Toulon van der Koog en Macheld Matthes. ©onbekend
Collectie IIAV.

Sacha Vries (IAV) en Kitty van Noort (IDC) tonen het bord met de nieuwe naam (1988). © onbekend. Collectie IIAV.

ling. Wij dachten: als hier geprofessionaliseerd moet worden, dan doen we dat ook goed. Archief is een aparte expertise, dus er moet een aparte afdeling zijn. Het archief werd aanvankelijk niet gezien. Dat lag daar maar, ongeïventariseerd." Claire Posthumus: "Net als de fotoafdeling." Mineke Bosch: "Er was ruimte voor initiatief. Zo kwam er aandacht voor egodocumenten en zo kwam ook het beeldarchief tot stand. Zo vulden wij onze wetenschappelijke functie in, met publicaties." Saskia Wieringa: "Er kwam ook een einde aan de artificiële scheiding tussen actualiteit bij het IDC en het historisch erfgoed bij het IAV. De collectie groeit met de dag. Er komen per jaar drieduizend titels bij. Driekwart van de huidige collectie is ontstaan na de fusie. De zwaarte is enorm toegenomen." Evelien Rijsbosch: "Het eerste wat we deden na de fusie was automatiseren. Daar zijn we twee jaar mee bezig geweest, onder andere omdat de firma van wie wij alle software hadden ermee ophield en wij een nieuw pakket moesten zoeken." Marjet Douze: "Ik vind de grootste gebeurtenis niet de fusie, maar de automatisering." Evelien Rijsbosch: "En de website. Verder zijn er twee belangrijke ontwikkelingen: internationalisering en informatievoorziening op het gebied van zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen. Door de *Know How* conferentie van 1998 zijn onze internationale contacten enorm gegroeid." Saskia Wieringa sluit het interview af met de huidige plannen van het IIAV. "De weten-

schap is weer belangrijker geworden. We gaan onderzoek en publicaties entameren. En we zijn met het IISG aan het praten, dus de cirkel is weer rond. Er zijn zoveel ontwikkelingen in de bibliotheekwereld door de digitalisering dat wij eigenlijk wel gedwongen zijn bij een grotere instelling aan te sluiten. Het fysieke verloop is groot. We hebben geen groei meer in bezoekersaantallen in de bibliotheek, maar wel meer bezoekers van de website. Via de website kan je natuurlijk van alles doen, zoals collecties toegankelijk maken. En dan zijn de collecties van het IAV en het IISG vrij willekeurig uit elkaar geschoven, dus er is winst te behalen door ze bij elkaar te zetten. Samenwerking levert schaalvoordelen op, waardoor we formatie

vrij kunnen maken voor onze *corebusiness*, het erfgoed, de wetenschap en het onderwijs. We willen aansluiten bij de *oral history*. Onze bedoeling is om *oral history* documenten in de oorspronkelijke taal te verzamelen, door de kleindochters van de eerste generatie migranten. Ook gaan we interviews met migrantenvrouwen, eventueel in hun moedertaal, collectioneren. En we gaan meer Engelstalig doen. We moeten nog ontwikkelen hoe en wat we gaan verzamelen over alle vrouwen die in Nederland wonen. Niet alleen de vrouwen die hier traditioneel al wonen, maar ook alle nieuwe groepen. We moeten toekomstgericht verzamelen om de vragen uit de toekomst over cultuur, religie, integratie te kunnen beantwoorden."

Mieke de Vos is redactielid van Historica.

Literatuur

- Vilan van de Loo, *De vrouw beslist, de Tweede Feministische Golf in Nederland*. Inmerc, 2005.
- Francisca de Haan, 'Getting to the source, A "Truly International" Archive for the Women's Movement (IAV, now IIAV): From its Foundation in Amsterdam in 1935 to the Return of its Looted Archives in 2003', *Journal of Women's History* 16.4, 149-172. Online te lezen op www.iiav.nl/schatten > 2003 - Geroofde archieven na 63 jaar terug bij het IIAV.
- Jolande Withuis, "Een schatkamer van feministische kostbaarheden". Het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging tussen 1935 en 1952: betrokken, beweegredenen, beleid.', *De jurk van de kosmonaute* (Amsterdam 1995) 114-141.

Feminisme en/of nationalisme

De Palestijnse vrouwenbeweging tijdens de eerste intifada

In de eerste maanden na het uitbreken van de intifada in 1987 in de bezette Palestijnse gebieden waren vrouwen volop actief in de volksopstand. Er was zicht op het uitroepen van een Palestijnse staat en de zichtbaarheid van vrouwen op straat en de actieve vrouwenbeweging stemde hoopvol voor het emancipatorische proces in de Westelijke Jordaanoever en Gaza. De vrouwenbeweging was volop bezig met de vraag: was het mogelijk een Palestijnse staat op te richten met gelijke rechten voor mannen en vrouwen?

'Under conditions of popular struggle, the woman is pushed forward. But when the situation settles down, she picks up and goes home.'

In dit artikel zal ik ingaan op de relatie tussen feminisme en nationalisme in de Palestijnse gebieden. Als een samenleving onder druk staat en de vrouwen dagelijks met de gevolgen van een bezetting moeten leven, krijgt dan de strijd voor een eigen staat de voorrang, de strijd voor gelijkheid van vrouwen, of is het mogelijk beide na te streven? Versterkten nationalisme en feminisme elkaar, zoals in het begin van de intifada het geval leek te zijn? Was het voor de Palestijnse vrouwen mogelijk om van de nationale bevrijding ook een strijd voor gelijke rechten te maken? Oftewel, kon men een doorbaak forceren in de strijd tegen de Israëlische bezetting en de patriarchale cultuur op eenzelfde moment?

Het begin van de intifada in september 1987 wordt gezien als het hoogtepunt van de vrouwenbeweging in de Palestijnse gebieden. Een samenloop van omstandigheden zorgde ervoor dat de vrouwen actief meededen in de volksopstand. Dit kwam niet uit de lucht vallen. De actieve deelname van de vrouwen was gebaseerd op een infrastructuur van instituties die vanaf het begin van de twintigste eeuw waren opgebouwd.

Onder Jordaans/Egyptisch gezag werd de eerste aanzet gegeven tot het oprichten van diverse organisaties die de belangen vertegenwoordigden van de vrouwen. Voorbeelden hiervan zijn de Hebron Women's Charitable Society uit 1956 en de Kalandia Refugee Camp Cooperative Society uit 1958. Na de oprichting van Palestine Liberation Organization (PLO) in 1964 werd de General Union of Palestinian Women (GUPW) in 1965 opgericht om alle vrouwen binnen de PLO te verenigen. Binnen twee jaar werd deze organisatie verboden door Israël, maar bleef als nationale beweging

ondergronds een belangrijke rol spelen in het verzet van de Palestijnse vrouwen tegen de bezetting.

Na de oorlog van 1967 en de bezetting van de Gazastrook en Westelijke Jordaanoever door Israël bloeide het Palestijns nationalisme op. Door het wegvallen van het Jordaans/Egyptische gezag was er geen overkoepelende overheid meer die zorg droeg voor organisaties die zich bezighielden met welzijnswerk. Het groeiende nationale bewustzijn zorgde voor een sterke toename van Palestijnse instituten. Ook de Palestijnse vrouwen politiseerden en gingen zich inzetten voor Palestijnse onafhankelijkheid.

De kern van de vrouwenbeweging werd gevormd door de vrouwencomités. Deze werden geleid door goed opgeleide vrouwen uit de middenstand die hadden geprofiteerd van de oprichting van diverse Palestijnse universiteiten sinds het begin van de jaren zeventig, of aan westerse universiteiten gestudeerd

Het logo van de General Union of Palestinian Women.

hadden. Bij de comités streed men voor zowel nationale als sociale bevrijding. Door de bezetting werden beiden zo goed als onmogelijk gemaakt en het opzetten van een feministische agenda ging moeizaam.

Wanneer ik spreek over de Palestijnse vrouwenbeweging, betekent dat niet dat er een eenduidig karakter was (of is). Op velerlei manieren waren vrouwen actief in verschillende organisaties, zoals vakbonden, onderzoeksinstituten, studentengroeperingen, politieke partijen, NGO's en andere charitatieve organisaties. Daarnaast waren binnen de vrouwenbeweging diverse politieke en religieuze bewegingen en vrouwen uit de verschillende klassen aanwezig, net als in de nationale politiek. Wat zij echter allemaal gemeen hadden (en hebben) was hetzelfde dubbele doel: bevrijding van de Israëlische bezetting

Een palestijnse vrouw op de markt.

en van de patriarchale cultuur. Alle organisaties waren gebaseerd op het Palestijns nationalisme en op emancipatie van de vrouwen. De vrouwenbeweging was ervan overtuigd dat de bewegingen elkaar konden versterken.

Samen op de barricades

Eind 1987 brak er onder de Palestijnen een volksopstand uit. De intifada was een spontane uitbraak van verzet tegen de behandeling van de Palestijnen en de bezetting van de Westelijke Jordaanoever en de Gazastrook. Binnen enkele dagen verspreidden de demonstraties zich en kregen bijval van mannen en vrouwen uit alle hoeken en gaten. De vrouwen waren zichtbaar actief bij demonstraties en confrontaties met het Israëlijsche leger. Zij kwamen op voor de rechten van hun mannen, kinderen en broers die gevangen waren genomen. Door hun deelname veranderde de rol van de vrouw in de samenleving. Dit gebeurde ook noodgedwongen; veel echtgenoten, vaders, broers en zonen werden gevangen genomen en waren thuis dus afwezig. Vrouwen kregen meer verantwoordelijkheden en moesten ook voor inkomen gaan zorgen.

De activiteiten van de vrouwen hadden een ander karakter dan die van de mannen. De vrouwenbeweging was hoofdzakelijk gericht op gewelddoos verzet. Eén van de opvallendste initiatieven was het oprichten van buurtcomités. Vrouwen verenigden zich in deze comités die fungeerden als sociaal opvangnet. In een interview met Orayb Najjar vertelt activiste Amal Khreishah dat *'the Intifada has increased women's participation in neighbourhood committees and all kinds of committees. Women's familiarity and close ties with each other in neighbourhoods gives them special flexibility. Women meet in each other's homes. When a woman gets arrested, or when a committee is closed, women simply change the name of their organization and go right on working. So we have 'Banat al-reef Committee (Daughters of the Countryside), the 'Committee of Social Service', the*

'Committee of Housewives', and so on. The Intifada, by default in some cases, had made it possible for some women to take up roles previously reserved for males.' De vrouwen waren actief bij de maatschappij betrokken en de intifada werd gezien als een mogelijkheid om de status van vrouwen te veranderen. De initiatieven van de vrouwenbeweging kwamen voort uit de nationale strijd. De comités werden opgericht om de volksopstand te ondersteunen. In de vrouwenbeweging was men ervan overtuigd dat een nationale bevrijding, die mede was bewerkstelligd door de vrouwen, automatisch zou leiden tot een verbetering in de positie van vrouwen. Het nationalisme kwam tijdens de eerste maanden van de intifada op de voorgrond te staan en alle ogen waren gericht op het einde van de Israëlijsche bezetting.

Ook op wetenschappelijk gebied ontstond er belangstelling voor de Palestijnse vrouwen en hun mogelijke rol in het verzet. Een ware hausse aan nationale en internationale publicaties was het gevolg. Palestijnse wetenschappers waren in hun artikelen hoopvol over de ontwikkelingen tijdens de eerste maanden van de intifada. Van diverse medewerksters van de Palestijnse Birzeit universiteit nabij Ramallah, verschenen artikelen met titels als 'Building barricades and braking barriers: Palestinian women in politics in the occupied territories' en 'Palestinian women in the uprising: from followers to leaders?'. Zo schreef Rita Giacaman in september 1988 dat *'for nine months, Palestinians living under Israeli military rule have sustained a popular uprising that swept the entire nation. Already, available evidence indicates that its impact is being felt not only in terms of the weakening of the position of the occupying forces and the political balance of power between the oppressor and the oppressed, but also in terms of fundamental, and possibly permanent, shifts and modifications in the Palestinian social structure as well.'* De patriarchale structuur van de samenleving zou door de nationale overwinning doorbroken kunnen worden.

Desillusie

Na een paar maanden bleek dat de hoop in de vrouwenbeweging tevergeefs was. De intifada verschoof van de straat naar de politiek. In de politiek was echter nauwelijks plaats voor vrouwen. En de positie van de vrouw in de samenleving bleek niet veranderd, het was slechts een tijdelijke opleving geweest. Bij de demonstraties waren de vrouwen welkome deelnemers geweest, omdat zo het aantal deelnemers toenam. Volgens Alex Fishman was *'the change of the individual women [...] apparently more a result of the needs of the moment, than a revolution in social consciousness.'* En de deelname van vrouwen aan de economische activiteiten kwamen voort uit economische malaise, niet uit economische ontwikkeling.

Op het congres 'The Intifada and some social issues' van het Bisan Research and Development Center, een organisatie gevestigd in Ramallah, werd in december 1990 voor het eerst gesproken over de belangen van vrouwen in de nationale strijd. Onderwerpen als uithuwelijking op jonge leeftijd, gelijke vrouwenrechten en het ontbreken van vrouwen op hoge posities werden besproken. Voor het eerst sinds het uitbreken van de intifada werd er op een bijeenkomst gesproken over de plaats van vrouwen in de nationale strijd. Dit congres wordt gezien als een eerste voorzichtige stap in de wijziging van de strategie van de vrouwenbeweging. Als de participatie aan de volksopstand niet leidde tot emancipatie, moest men zich dan primair op emancipatie gaan richten?

Ook de wetenschappers die actief waren in de vrouwenbeweging waren teleurgesteld. Waren zij tijdens de eerste maanden van de intifada nog uiterst positief over de veranderingen en spraken zij over één strijd, in het begin van de jaren negentig gingen de artikelen hoofdzakelijk over de dubbele strijd die geleverd moest worden. Het *'fighting on two fronts'* was een splitsing in de identiteit van de vrouwenbeweging. Het nationalisme en feminisme werden van elkaar losgekoppeld. In de vrouwenbeweging kwam het besef dat

een nationale bevrijding niet automatisch een bevrijding voor de vrouwen betekende. Door deze desillusie werd de vrouwenbeweging gedwongen om na te denken over de richting die moest worden ingeslagen. Een nieuwe strategie moest worden bedacht.

Met het oog op de toekomst

In de aanloop naar de akkoorden van Madrid (1991) en Oslo (1993) was men in de Palestijnse gebieden hoopvol dat er een Palestijnse staat gesticht zou worden. Men wist nog niet hoe en wanneer, maar die staat zou er komen. Ook binnen de vrouwenbeweging was men hiervan overtuigd. Het nationalisme van de eerste maanden van de intifada was een nationalisme geweest van nationaal en massaal verzet tegen de bezetter. In deze nationale strijd was plaats geweest voor vrouwen. Maar nu het nationalisme was verschoven naar de politiek en er werd gesproken over het stichten van een nationale staat, was er geen plaats voor de vrouwen.

In de onafhankelijkheidsverklaring van november 1988 ging de PLO kort in op de positie van de vrouwen. In de verklaring stond dat *'governance will be based on principles of social justice, equality and non-discrimination in public rights of men or women.'* De vrouwenbeweging wilde op basis van het genoemde principe van gelijkheid werken aan de opbouw van de toekomstige Palestijnse staat. De vrouwenbeweging bereidde zich voor op deelname aan het opbouwen van de infrastructuur van een Palestijnse staat.

De nieuwe strategie van verschillende vrouwengroeperingen richtte zich dan ook op het promoten van vrouwenrechten. Diverse instituten werden opgericht die onderzoek deden, lobbyden en advies gaven over emancipatie en vrouwenrechten. Zo werd in Oost Jeruzalem in 1989 het Women's Studies Centre opgericht, in 1991 volgde het Women's Center for Legal Aid and Counseling en het Women's Affairs Center in Gaza en in 1992 de Women's Affairs Technical Committee en in 1994 het Jerusalem Center for Women.

De focus kwam te liggen op het creëren van een feministische agenda. De nadruk werd gelegd op de interne strijd, op de verbetering van de positie van vrouwen in de patriarchale maatschappij. Orayb Najjar, een toonaangevende Palestijnse wetenschapster, concludeerde in 1992 dat *'the involvement of women in nationalist politics is a necessary but not sufficient condition for women's emancipation at a later stage'*. Om de gelijkheid van vrouwen te bereiken was het niet voldoende om voor de nationale zaak te strijden. De eerste maanden van de intifada hadden hoopvol gestemd, maar in de vrouwenbeweging was het besef ontstaan dat zonder een feministische agenda de emancipatie niet tot stand zou komen. Als men de sociale kwesties ondergeschikt stelde aan de nationale kwesties dan zou de sociale ontwikkeling stil komen te staan. Een tegenargument voor deze redenering is dat wanneer geen enkele Palestijn rechten heeft, ook de Palestijnse vrouwen geen rechten hebben. Oftewel, zolang de Israëlische bezetting voortduurt moet je eerst strijden voor de algemene rechten van de Palestijnen. De vrouwenbeweging is zich

sinds het einde van de intifada echter gaan richten op de periode na de bezetting. Op het moment dat er een Palestijnse staat gesticht wordt, moet er een doorbraak zijn geweest in de patriarchale cultuur en een verbetering hebben plaatsgevonden voor de positie van de vrouwen. Op het moment van stichting van de Palestijnse staat krijgen dan alle Palestijnen weer rechten, inclusief de vrouwen.

Conclusie

De gebeurtenissen tijdens de eerste maanden van de eerste intifada stemden veel vrouwen hoopvol. De participatie van vrouwen zou duiden op een verbetering in de positie van de vrouwen. En juist door de inzet van die vrouwen was er het geloof dat de volksopstand, een opstand van *alle* Palestijnen, zou leiden tot een eigen staat. Al na enkele maanden kwam er het besef dat de verwelcoming van vrouwen bij demonstraties en het verzet slechts tot een tijdelijke verbetering had geleid in de positie van de vrouw.

De vrouwenbeweging ging bij zichzelf te rade over de strategie die ze moest volgen. De hoop op een eigen staat was er nog steeds door de verdragen van Madrid in 1991 en de onderhandelingen voorafgaand aan de Oslo-akkoorden. Vrouwen besloten diverse organisaties op te richten voor de rechten van vrouwen en hoe deze rechten in de toekomstige staat vastgelegd zouden gaan worden. Na de teleurstelling aan het begin van de intifada, volgden er na de intifada en de installatie van de Palestijnse Autoriteit nog twee grote teleurstellingen. Ten eerste bleek dat de vrouwenbeweging weinig had in te brengen op het politieke vlak. De organisaties die tijdens de intifada waren opgericht gingen zich noodgedwongen in toenemende mate richten op de sociale kwesties. De politieke functie was overgenomen door de Palestijnse Autoriteit en de internationale diplomatie. Ten tweede verdween de hoop op een levensvatbare staat bij veel Palestijnen. De Israëlische bezetting is verergerd, en door het sterk toegenomen aantal kolonisten op de Westelijke Jordaanoever en de bouw van de muur over Palestijns grondgebied lijkt een levensvatbare Palestijnse staat een utopie.

De teleurstelling en frustraties onder de bevolking hebben ervoor gezorgd dat tijdens

de intifada, die in 2000 begon, de participatie in de vrouwenbeweging veel minder groot is dan tijdens de periode van 1987 tot 1992. Terwijl de nationale strijd lijkt verschoven naar het internationale diplomatieke veld, heeft de feministische beweging zich toegelegd op de verbetering van de rechten van de vrouw via het maatschappelijke middenveld. Niet alleen de droom van een Palestijnse staat lijkt verdwenen, de zeer slechte economische toestand in Gaza en de Westelijke Jordaanoever heeft ook geleid tot een verslechtering van de positie van de vrouw. Noodgedwongen houden veel vrouwenorganisaties zich nu ook bezig met bijvoorbeeld armoedebestrijding en het bestrijden van islamitische groeperingen die de rechten van de vrouwen willen beperken.

Alle organisaties in de vrouwenbeweging zetten zich nog steeds in voor een dubbele bevrijding: een onafhankelijke Palestijnse staat met gelijke rechten voor mannen en vrouwen. De feministische agenda heeft echter de overhand sinds het begin van de jaren negentig. De huidige impasse in de nationale strijd dwingt de vrouwenbeweging momenteel opnieuw na te denken over de te volgen strategie. Want welke rechten heeft een vrouw in de Westelijke Jordaanoever en de Gazastrook als geen enkele Palestijn rechten heeft?

Madelon Stokman is redacteur van Historica. Zij heeft Geschiedenis en Midden Oosten Studies gestudeerd aan de Rijksuniversiteit Groningen en de American University in Cairo te Egypte. Het artikel is gebaseerd op onderzoek gedaan in de zomer van 2005 bij het Women's Studies Centre, Oost Jeruzalem, Palestijnse gebieden.

Literatuur

- . Abdo, Nahlo, 'Women of the intifada: gender, class and national liberation', *Race & Class* 32/4 (1991) 19-35.
- . Fishman, Alex, 'The Palestinian women and the Intifada', *New Outlook* 32, 6/7 (June/July 1989) 9-11.
- . Giacaman, Rita and Penny Johnson, 'Palestinian women: building barricades and breaking barriers', Zachary Lockman and Joel Beinin ed., *Intifada: the Palestinian uprising against Israeli occupation* (Boston 1989) 155-170.
- . Najjar, O., *Portraits of Palestinian women* (Salt Lake City 1992).
- . Sharoni, Simona, *Gender and the Israeli-Palestinian conflict. The politics of women's resistance* (Syracuse 1995).
- . Sabbagh, Suha, *Palestinian women of Gaza and the West Bank* (1998).

Florentine Heubel

Van biologiestudente tot 'Zwarte Weduwe'

Langzaam bewoog ze de kamer binnen – een museum, boordevol herinneringen aan de nazitijd: de Zwarte Weduwe, 91 jaar oud. In haar studietijd werd ze een fervent aanhangster van Hitler en Himmler. Dit 'geloof' in het nationaal-socialisme zal ze haar hele leven behouden en uitdragen. In 1936 werd ze lid van de NSB, maar vóór de Duitse bezetting zei ze haar lidmaatschap op. Dit was de reden waarom ze na de oorlog niet veroordeeld zou worden. Heel toepasselijk trouwde ze op 'Winterzonnewende' (21 december 1940) met de tweede plaatsvervangend leider van de NSB, Mr. Meinoud Rost van Tonningen. Hij pleegde zelfmoord in 1945 tijdens zijn gevangenschap in Scheveningen. Ze is er van overtuigd dat, als haar man nog zou hebben geleefd, hij de 'Leider van Europa' zou zijn. Hoe komt een ruim twintigjarige vrouw uit een gegoede vooraanstaande liberale familie tot een keuze voor het nationaal-socialisme? Hoe dacht zij over haar eigen rol als vrouw? In hoeverre voldeed zij aan de sekserol, zoals de nazi's dat zagen?

Florentina Sophia Heubel (Florrie) werd op 14 november 1914 geboren in Amsterdam als jongste van vier kinderen: Dolf, Annie en Wim. Haar moeder Cornelia van Haren Noman kwam uit een Utrechtse bankiersfamilie. Haar vader Gustav Heubel, Duitser van geboorte, nam in 1919 de Nederlandse nationaliteit aan. Hij volgde zijn schoonvader op als firmant van het bankiershuis Vlaer en Kol in Utrecht. Florrie groeide op in Hilversum en had een leuke jeugd. Gustav leerde zijn kinderen Duits en het Gothische schrift, liet zien wat liefde voor het eigen volk betekent en stond erop dat zij van Duitsland en Oostenrijk net zoveel hielden als van Nederland. "Wij zijn een grote familie", zei hij altijd, "onze wortels zijn gelijk". Haar ouders zouden geen lid van de NSB worden. Florrie kreeg van haar ouders en haar oudste broer Dolf haar liefde voor de natuur mee. Tijdens lange wandelingen en eindeloze bergtochten leerde ze al jong de namen van planten en het gedrag van allerlei dieren te (her)kennen. Dolf studeerde in Wageningen en legde haar op tienjarige leeftijd precies uit hoe konijnen gefokt moesten worden en waar ze op moest letten. Zo leerde ze "al spelenderwijs de Mendeltheorie" (de erfelijkheidswetten volgens Mendel). Geen wonder dat Florrie na haar HBS-opleiding koos voor een studie biologie.

Annie werd een fervent aanhangster van Krishnamurti (Orde van de ster van het Oosten). Florrie vergezelde haar naar een

grote bijeenkomst in Ommen, waar de theosofe Annie Besant zou spreken, en wist onmiddellijk dat ze dit geen godsdienst voor westerlingen vond. Wim (Willempie), haar lievelingsbroer, vier jaar ouder dan Florrie, werd naar Duitsland gestuurd om het bankiersvak te leren, zodat hij zijn vader zou kunnen opvolgen. Zoals gebruikelijk in haar milieu ging Florrie na de HBS naar het buitenland om haar talen te leren: Frans in Lausanne, Engels in Londen.

Van biologisch determinisme naar rassenleer

Tegen de zin van haar ouders – "ze was een moeilijk kind" – ging ze tijdens haar studie in Utrecht op kamers wonen. Ze genoot van haar studie. Haar eerste werkpracticum voerde ze uit in de botanische tuin 'Dahlem' bij Berlijn, waar ze, net als Wim, de opkomst van Hitler meemaakte. "Een adembenemende belevens", aldus Florrie bijna 70 jaar later. Het jaar daarna onderging ze een galblaasoperatie. De periode van haar (langdurige) herstel vond ze achteraf haar meest leerzame jaar. In het ziekenhuis had ze veel tijd om te lezen en na te denken. Ze las onder andere *Mein Kampf* van Hitler. Zijn ideeën spraken haar aan: het autoritaire leiderschapsbeginsel, de liefde voor zijn Germaanse Volk, de Groot-Germaanse gedachte (de samenbundeling van de Germaanse landen), het racisme en antisemitisme, de verede-

Oma van Haren-Noman, Moeder Heubel en Florrie met haar eerste zoon Grimbert.

Paul Franck, Florrie Heubel en Max Bartels. In rust na het schieten van een zwarte panter op Java.
Bron: archief F. Heubel.

ling van het Germaanse ras (bloed en bodemgedachte). Maar het boek van Alfred Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, was voor haar een openbaring. Elke keer las ze het weer opnieuw. In deze periode moeten we de basis zoeken voor haar niet aflatende geloof in het nationaal-socialisme. Haar politieke bewustzijn was gewekt.

In 1936 liet ze zich door Wim overhalen om lid te worden van de Nationale Jeugdstorm (NJS) en werd troepleidster in Hilversum. Wim had tijdens zijn opleiding in Hamburg kennis gemaakt met de Hitlerjugend en met hem zou Florrie haar politieke ideeën blijven delen. Wat hen aantrok in de jeugdbeweging was vooral de inzet voor je volk en vaderland, maar ook de kameraadschap onder elkaar, de gezelligheid en de nadruk op sport, want “alleen in een gezond lichaam kan de geest tot volle ontplooiing komen”. Een jaar later werd ze lid van de NSB en samen met Wim politiek actief in het Gooi.

Na haar herstel had ze maar één wens: naar het buitenland gaan en hard studeren. Door een praktijkcursus aan het Meeresbiologisch Instituut op Helgoland, koos ze voor de specialisatie dierpsychologie bij de bekende professor Lorenz, wiens boeken ze intussen had verslonden. Vervolgens kreeg ze een aanstelling in Artis om onderzoek te doen naar het gedrag van dieren. Haar ouders besloten in 1937 naar Nederlands-Indië te gaan om Dolf en zijn gezin te bezoeken en daarna een reis door Java te maken. Dolf had na afloop van zijn studie een baan bij de Soerabajase Handelsmaatschappij in Nederlands-Indië gekregen. Florrie regelde onmiddellijk in Artis een werkopdracht. Ze kon stage lopen in de plantentuin in Buitenzorg op Java. Wim mocht mee op voorwaarde dat hij zich na deze reis definitief zou vestigen als firmant en zijn politieke activiteiten zou

verminderen.

Na het bezoek aan Dolf op Sumatra en een werkbespreking op Buitenzorg, maakte ze met Wim een rondreis door Indië. Tijdens deze reis werden contacten gelegd met de diverse leiders en leidsters van de Indische NJS, waarover Florrie schreef in de *Stormmeeuw*, het maandblad van de NJS. Vervolgens maakte ze met twee bevriende biologen zwerftochten door de rimboe. Tochten waarbij ze, volgens haar zeggen, soms aan grote gevaren werd blootgesteld. Ze was zich goed bewust hoe bijzonder dit was voor een meisje. Ze was haar ouders “innig” dankbaar voor hun moderne opvattingen en vertrouwen in haar om die dingen te kunnen doen, die voor veel meisjes in die tijd taboe waren. Ze vertelde haar ouders dat zij wortels en aard geheel aan hen te danken had, omdat ze – gezien haar studie – zeer goed begreep wat erfelijkheid betekende.

Toen er oorlog dreigde ging ze voorjaar 1939 terug naar Nederland. Ze schreef onmiddellijk een brief aan Mussert over haar bevindingen in Nederlands-Indië. Lovende woorden over hetgeen de kameraden daar deden, met name voor de jeugd. Maar ook dat ze zich grote zorgen maakte over het ‘rassenprobleem’. Hij kon toch moeilijk van een ‘nationale’ jeugdstorm spreken, “wanneer zich zoveel bloedvermenging voordeed?”. Mussert liet haar weten dit geen probleem te vinden. Voor hem telde slechts het aantal leden. Teleurgesteld zei ze haar NSB-lidmaatschap op, maar niet het lidmaatschap van de NJS. De NSB was haar niet racistisch genoeg. Dit was de eerste keer dat ze openlijk voor haar racisme uitkwam en het belang daarvan aangaf.

Begin 1940 ging ze opnieuw voor studie naar Zoo in Berlijn, waar ze ook, net als broer Wim, politiek actief was. Zo had ze contact met de Volksbund für das Deutschtum im Ausland onder leiding

van de SS-er Ispert, die ook voor de Sicherheitsdienst werkte. In de dierentuin kreeg ze te horen: “jetzt sind Sie ‘Reichsdeutsche’ geworden, gratuliere”. Door de Duitse inval “raakte ze toch even in de war”. Ze werd gearresteerd en na een paar dagen weer vrijgelaten, waardoor ze haar werkzaamheden in Berlijn kon afronden.

Bezetting

Terug in Nederland ontmoette Florrie de bijna twintig jaar oudere Rost van Tonningen op de eerste NSB-bijeenkomst, de ‘Hagespraak der Bevrijding’, zes weken na de Duitse inval. Rost was in 1936 door Mussert binnengehaald vanwege zijn goede achtergrond, kennis en internationale reputatie. De in Soerabaja geboren voormalig vertegenwoordiger van de Volkenbond en aanvoerder van de SS-richting in de NSB, was in Wenen een fanatiek nazi en principieel antisemiet geworden. Overtuigd van zichzelf vond hij, dat hij beter in staat was dan Mussert om de Nederlanders voor het nationaal-socialisme te winnen. Daardoor onstonden binnen de NSB al snel twee richtingen: de Rost- en de Mussert-gezinden. Na de verkiezingen van 1937 kwam Rost als parlementariër voor de NSB in de Tweede Kamer terecht. Via freule Julia op ten Noort, leidster van de Nationaal Socialistische Vrouwenorganisatie (NSVO) was Rost in contact gekomen met Himmler, die hen beide protegeerde. De Duitsers hadden aanvankelijk al hun pijlen op hem gezet voor een bestuur in Nederland.

Rost wilde met medewerking van Julia op ten Noort en Wim en Florrie Heubel één jeugdorganisatie proberen op te richten, ‘De Nederlandse Jeugd’, die naar de Hitler-Jugend gemodelleerd zou worden. Naast samenwerking zou er een uitwisseling tussen Duitse en Nederlandse jeugd moeten plaatsvinden. De oude Jeugdstorm was al vóór de bezetting (februari 1940) opgeheven en de bedoeling van Rost was, dat Wim na zijn opleiding bij de Waffen SS, de leiding van de jeugd op zich zou nemen. Florrie had intussen gezorgd dat in augustus 1940 een vijftigtal leiders en leidsters uit de oude NJS een veertiendaagse cursus op de Reichsjugendführerschule in Potsdam konden volgen. Bij thuiskomst bleken deze cursisten ontdaan over de aanvallen op de godsdienst en het Duitse annexionistische taalgebruik. Naar aanleiding hiervan schreef Florrie een evaluatierapport over de oude NJS met een plan voor de toekomst. Ze wilde voorkomen dat de meisjes uit de jeugdstorm onder de NSVO zouden komen te vallen. In haar rapport werden bijna alle NJS-functionarissen gediskwalificeerd en spreekt zij van een Freimaurer-Homobende, voor de nazi’s net zo erg als het jodendom. Florrie wilde graag zelf de meisjesleidster worden van de nieuwe NJS en ze had hierbij de steun van Seyss Inquart. Begin september 1940 deed Florrie aan Van Geelkerken (de hoofdstormer van de NJS) het voor-

Julia op ten Noort en Florrie Heubel op het zomerkamp te Lunteren, augustus 1940. Collectie NIOD.

stel dat zij de aangewezen persoon was om meisjesleidster te worden van de nieuwe NJS. Maar die voelde er niets voor. Hij was immers de 'Hoofdstormer', dus van de jongens én de meisjes. Maar de belangrijkste reden was waarschijnlijk dat de nazi's (Himmler) zich intussen al meer op Mussert en de NSB gingen richten dan op Rost, in wie ze aanvankelijk de leider van Nederland hadden gezien. Teleurgesteld trok Florrie zich terug uit alle politieke activiteiten.

SS-huwelijk

In november 1940 vroeg Rost of 'Florelore' zijn vrouw wilde worden. Florrie was weliswaar "smoorverliefd", maar zei dat ze die mogelijkheid totaal had verdrongen. Ze wilde nog zoveel: afstuderen, reizen, werken. Rost was twintig jaar ouder, een paar jaar daarvoor gescheiden en er waren geruchten over zijn afstamming: hij zou Indisch bloed hebben. Dat Himmler zijn afstamming goedkeurde was voor Florrie doorslaggevend. Ondanks deze goedkeuring zouden de stamboomproblemen hem echter blijven achtervolgen. Dat zij ruzie had gemaakt met Mussert en haar lidmaatschap had opgezegd vond Rost een mop, waarom hij hartelijk moest lachen. Ze kon het nauwelijks serieus bedoeld hebben. Ze wist immers heel goed hoe de verhoudingen lagen. Uiteindelijk nam ze zijn aanzoek aan. Haar zus Annie begreep niet dat ze met Rost, een aanhanger van Hitler, wilde trouwen. Ze schrijft: 'Dit is wel een van de zwaarste momenten in mijn leven..., maar dat dit het einde zou zijn, dat had ik toch niet gehoopt'. Het huwelijk betekende inderdaad het einde van hun relatie. Wim zal wel dubbele gevoelens hebben gehad. Aan de ene kant een bewonderaar van Rost, maar zijn leeftijd vond hij bezwaarlijk. Wat Dolf ervan vond is onbekend. Door de oorlog waren er nau-

welijks contacten. Dolf werd met zijn gezin geïnterneerd en overleed na de bevrijding aan de gevolgen hiervan.

Waarom trouwde ze met Rost? Was ze echt verliefd op hem of was het vooral zijn NSB-gedachtegoed, hun geestverwantschap? Vermoedelijk speelden ook andere zaken een rol. Florrie was ruim vijftientwintig jaar en Rost was een machtig man, had aanzien en zag er bovendien goed uit in uniform. Hij was een man waar wel meer vrouwen op vielen. Er gingen ook geruchten over een verhouding met Julia op ten Noort. Kort na hun huwelijk zou hij directeur van de Nederlandse Bank worden. Daarnaast verwachtten ze dat Duitsland de oorlog zou winnen en dat er een groot Duits Rijk zou komen, waarin hij een belangrijke rol zou spelen.

Eenmaal getrouwd ging alle aandacht naar Rost, huishouden en moederschap. "We waren twee verwante geesten. Als je iemand als Rost trouwt, moet je zelf klaar zijn. Een volwaardige vrouw." Florrie gaf haar studie op. Niet omdat iemand haar dwong. Zo hoorde het nu eenmaal, vond ze. Haar nieuwe rol vroeg veel van haar. Zonnewendefeesten en ontvangsten organiseren voor veel gasten, zoals Himmler, zijn adjudant Wolff en Kranefuss. Maar ook Rost tegen alle politieke machinaties beschermen, zoals bleek uit haar correspondentie met Himmler, Seyss Inquart, Rauter en Wim. "En dan niet te vergeten mijn kinderen, waarbij ik zwanger was of zwanger werd."

Op verzoek van Rost werd ze in 1941 begunstigend lid van de SS, maar zelf was ze ook een aanhangster, zoals bleek uit haar brieven aan Wim, waarin ze probeerde hem te overtuigen om bij de SS te blijven. Veel contacten met andere NSB-vrouwen onderhield Florrie niet. In haar vrije tijd hield ze zich bezig met schilderen en piano spelen. "Ze was gelukkig met hem" en kreeg drie zonen. Hun naamgeving geschiedde volgens de nationaal-socialistische volkse traditie, waarbij de Germaanse namen voor de maanden werden gebruikt: Grimbart (1941), Ebbe (1943) en Herre (1945).

Rost zelf zou graag de leiding hebben gehad van de Nederlandse SS, maar zijn afstamming bleef daarbij een probleem. Op 16 maart 1945 besloot hij, inmiddels door Mussert ontslagen uit zijn functies, zich aan te melden bij het SS-front. Florrie, hoogzwanger van haar derde kind, stelde haar kinderen onder hoede van een SS-bewaker en ging door de gevechtslinies heen (het zuiden van Nederland was al bevrijd) op zoek naar haar man. Op 30 maart vond ze hem in een verlaten boerderij, vlak achter het front bij Amerongen. Ze zat bij hem op schoot. Hij wilde dat ze bleef en de kinderen achterliet. Dit zou echter hun afscheid zijn.

Ze besloot te vluchten en Rost achter te laten met maar één doel voor ogen: een onderkomen vinden om te kunnen bevalen. Dankzij een goede begeleider wist ze door het vijandelijke spervuur heen te komen, via Groningen naar Terschelling.

Op een gehuurde kamer werd Herre geboren op 28 april 1945, zonder hulp, in aanwezigheid van de twee andere kinderen. Achteraf hoorde ze, dat op diezelfde dag haar broer Wim was gesneuveld.

Bij de aangifte van haar zoon herkende men haar naam van de bankbiljetten. Ze werd uit haar kamer gejaagd en wist te ontsnappen naar Duitsland. Na veel omzwervingen bereikte ze Goslar, de woonplaats van haar grootouders Heubel en sinds 1943 ook die van haar ouders. Daar hoorde ze het gerucht dat Rost zelfmoord had gepleegd in de gevangenis van Scheveningen. Ze kon het niet geloven en gelooft het nu nog niet. "Daar was hij de man niet naar". Het tegendeel is nooit bewezen. Het lijkt van Rost heeft ze nooit gezien en er is ook geen graf. Pas in 1947 kreeg ze een officieel overlijdensbericht. Het beloofde onderzoek naar de toedracht heeft nooit plaatsgevonden.

Op 17 oktober werd ze in Goslar gearresteerd door de geallieerden en verhoord. Vervolgens kwam ze in het vrouwenkamp in Weesp terecht, waar ze vijf maanden verbleef totdat twee rechercheurs van het Bureau Nationale Veiligheid haar over de grens zetten. Bij een bezoek aan haar grootmoeder op 14 juli 1948 in Hilversum werd ze gearresteerd en opnieuw verhoord over haar activiteiten en begunstigend SS-lidmaatschap. Men kon haar formeel niets ten laste leggen, want ze had al voor de oorlog haar NSB-lidmaatschap opgezegd. Bij de instelling van de Bijzondere Rechtspleging was bepaald dat alleen diegenen die in juni 1941 (na de inval van Duitsland in Rusland) nog lid waren van de NSB, zouden worden berecht. De weduwe werd dus niet berecht. Zij was alleen de vrouw van de grootste landverrader. En daarvoor kon je niet veroordeeld worden.

Zwarte Weduwe

In 1967, op de sterfdatum van Rost, verscheen *De correspondentie van Rost van Tonningen. Deel 1 1921-mei 1942*. Hierin wordt zijn zelfmoord even aangestipt. De publicatie kreeg veel belangstelling in de pers en bood de weduwe de kans om de zelfmoord van Rost publiekelijk te bestrijden. De boze weduwe gaf een paar interviews, waarvan de koppen luiden: 'Ze hebben mijn man vermoord' (*Het Vrije Volk*) en 'Mijn man wist teveel, dus moest hij dood.' (*Haagse Post*). Er kwamen interviews en tv-optredens. Ze kon vrijuit praten en kreeg opnieuw de kans "die prachtkerels van de SS en de grootheid van Hitler en Himmler" te roemen. Ze ontkende de massamoord op joden. Het publiek zag haar als een excentrieke weduwe – afkeurenswaardig, maar verder ongevaarlijk. Totdat zij begin jaren tachtig in haar huis 'Ben Trovato' in Velp met grote regelmaat neo-nazi-bijeenkomsten ging houden. In juni 1983, op het Zonnewendefeest, zei ze dat een Nederlandse afdeling van de Ku Klux Klan in oprichting was. Er kwamen vra-

Huwelijk Florentine Heubel en Meinoud Rost van Tonningen in Hilversum, 21 december 1940

gen in de Tweede Kamer. De weduwe werd in de gaten gehouden. Toen bleek dat zij een verzendhuis voor nazi-boeken had gevestigd, waaronder *Der Auschwitz Lüge*, stelde het Openbaar Ministerie een onderzoek in en bij huiszoeking werd nazi-lectuur in beslag genomen. In 1985 werd zij door de rechtbank veroordeeld tot vier weken voorwaardelijk en f3.000,- boete. De term 'Zwarte weduwe' kwam in gebruik

Deze politieke activiteiten waren slecht voor haar eigen bedrijf, de Verina BV, een agentschap van technische artikelen. Klanten bleven weg en de schulden groeiden. Bovendien bleek dat de kosten van haar politieke activiteiten op de zaak werden geboekt. Het vertrouwen van de banken was weg en de weduwe sprak over "een politiek complot van de banken". Nadat de *Haagse Post* in 1986 gemeld had dat de weduwe een staatspensioen ontving, omdat Rost voor de bezetting lid was geweest van de Tweede Kamer, toog een ambtelijke werkgroep aan het werk. De emoties liepen hoog op: diverse organisaties van het voormalig verzet, oorlogsslachtoffers en joodse kerkgenootschappen pleitten voor de intrekking van het pensioen. De meerderheid in de Tweede Kamer wilde haar pensioen beëindigen. Maar de tweederde meerderheid, nodig voor het wijzigen van een wet, werd niet gevonden. Haar memoires, *Op zoek naar mijn huwelijksring* – in feite één grote, verwarde lofzang op Rost – verschenen in 1991 in België. Deel twee van de correspon-

den van Rost verscheen in 1993 zonder onrust. Aan de weduwe werd deze keer geen commentaar gevraagd.

Tot slot

Terugziend heeft Florentine Heubel dus nauwelijks een rol gespeeld binnen de NSB. Voor de oorlog leidde ze, als ze in Nederland was, een groepje jeugdstormsters in Hilversum en tijdens de bezetting draaiden alle activiteiten om het zomerkamp, haar NJS-rapport en haar streven om 'meisjesleidster' te worden. Toen dat niet lukte keerde ze de NJS de rug toe. Misschien was ze daarom wel heel blij dat Rost haar kort daarna ten huwelijk vroeg. Zo kon ze aanzien verwerven en via haar man en geestverwant

nog enige invloed uitoefenen. Ook dit huwelijk was maar van korte duur: precies drieëneenhalf jaar. Zestig jaar lang houdt ze nu Rost en zijn ideeën levend, publiekelijk en/of via haar tijdschrift *De Levensboom*. Dat ziet ze als levenstaak. Vraag is wat zij uiteindelijk het belangrijkste vond. Rost of zijn geloof, de nazi-ideologie? Haar denkwereld bestaat uit het verheerlijken van nationaal-socialisme en zijn leiders. Een rol die helemaal paste binnen de nazi-ideologie. Hoewel ze aan de moederschapseis had voldaan, kon ze maar slecht functioneren binnen de vrouwenwereld zoals de nazi's dat graag zagen. Vrouwenvriendschappen waren en zijn haar vreemd, vriendschappen heeft ze alleen met mannen. De vraag wat iemand beweegt een nazi te worden is niet zo eenvoudig te beantwoorden. Dat geldt ook voor de Zwarte Weduwe. Zij kreeg de liefde voor Duitsland en de kennis van de natuur van huis uit met de paplepel ingegoten. Daarom zou men kunnen denken dat daar de wortels liggen. Maar haar ouders hebben hun kinderen in dit opzicht niet beïnvloed. Zij lieten hen vrij in de keuzes die ze maakten. Toch kozen twee van de vier kinderen voor het nationaal-socialisme; de andere twee gingen een geheel eigen richting uit. Wim, als lievelingsbroer, zal ongetwijfeld grote invloed op haar hebben gehad. In combinatie met haar studie is ze een overtuigd racist geworden. Een verkeerd gebruik of uitleg van de erfelijkheidsleer kan tot nationaal-socialistische opvattingen leiden. Maar niet de erfelijkheidsleer op zichzelf of de studie biologie. Het nationaal-socialisme was voor Rost en haarzelf als een godsdienst. Een radicale godsdienst die streed en helaas nog strijdt tegen de liberale democratie, het socialisme, het communisme en feminisme, met als uiterste het racisme en de holocaust. Helaas kiezen sommige mensen, zoals de weduwe, hier heel bewust voor. Ik zou met het volgende citaat willen eindigen:

"Men hoeft niet onder geesteszieken te zoeken om menselijke exemplaren te vinden wier beweringen ons voor een raadsel stellen." Primo Levi (De verdronkenen en de geredden).

Zonneke Matthée is geassocieerd onderzoeker van het NIOD en werkt aan een publicatie over NSB-kameraadskes in de Nationaal Socialistische Vrouwen Organisatie (NSVO).

Literatuur

- . David Barnouw, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Zutphen 1994).
- . Claudia Koonz, *Moeders in het Vaderland. De vrouw en het gezin in nazi-Duitsland* (Amsterdam 1989).
- . Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 4 (Den Haag 1972).
- . F.S.Rost van Tonningen-Heubel, *Op zoek naar mijn huwelijksring* (De Krijger 1991).

* In april 2004 bezocht Zonneke Matthée mevrouw F.S. Rost van Tonningen in haar huidige woonplaats Waasmunster (België).

Een 'gelaagd' verhaal van twaalf vrouwen die de zuiveringen na de Tweede Wereldoorlog meemaakten

Methodologische wenken bij het interview in historisch onderzoek

*In het oktobernummer 2005 van *Historica* schreef Susan Hogervorst over de invloed van gender op de 'herinneringspolitiek' van het Ravensbrückcomité en 'herinneringsmakers en -consumenten' binnen de collectieve herinnering. De (collectieve) herinnering vormt eveneens de motor van dit artikel. Via interviews peilde ik naar de ervaringen van twaalf vrouwen die bestraft werden voor collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog.*

Het Belgische stadje Izegem vormt de achtergrond van de gebeurtenissen, waarbij de vrouwen, hetzij als actieve collaborateur, hetzij als dochter van een collaborateur, de zuiveringen meemaakten. Hun persoonlijke verhalen en biografieën leveren een bijdrage aan de geschiedschrijving over de zuiveringen in genderperspectief. De 'subjectivity', zoals Passerini de sfeer omschrijft waarin mondelinge bronnen ontstaan, blijkt een interessant aanknopingspunt te zijn waarbinnen de interviews kunnen worden geanalyseerd en geïnterpreteerd. Niet zelden blijkt een collectieve herinnering het bindmiddel te zijn tussen de verschillende interviews. Aangezien Izegem in Vlaanderen ligt, was het niet vreemd dat informanten hun verhaal kleurden met elementen uit de geschiedenis van de Vlaamse Beweging, met Vlaams-nationalistische inslag.

'Onverwerkt' en 'ongeweten' verleden

De twaalf informanten waren afkomstig uit één stad, Izegem. De keuze van Izegem is gebaseerd op een symbolisch motief. Het is name-

lijk de stad waar mijn grootmoeder leefde. Als echtgenote van een collaborateur heeft ze ervaren wat de zuiveringen na de Tweede Wereldoorlog betekenden. Na enige aarzeling besloot ik deze persoonlijke informatie aan te wenden in mijn zoektocht naar informanten. In sommige gevallen hielp dit om het ijs te breken bij het begin van een interview. Hierbij gebruikte ik de opvattingen van Kristina Minister, die een interview beschouwt als een vorm van communicatie, waarbij sprake is van een tweerichtingsverkeer.

Het onderwerp waarover de informanten werden ondervraagd, lag niet voor de hand. Politicoloog Luc Huyse schreef meer dan tien jaar geleden al: "België is ziek van zijn jaren veertig. Het lijdt aan een neurose die door de collaboratie en de bestraffing daarvan is verwekt." Zoveel jaar later blijft het thema in politieke en maatschappelijke debatten nog steeds 'gevoelig' en zorgt nog voor beroering. Om die reden sprak dezelfde auteur van een 'onverwerkt verleden'. De terminologie die wordt aangewend om de zuiveringen aan te duiden is in dat opzicht heel betekenisvol. Historicus De

Wever wijst erop dat de afrekening met collaborateurs tot en met vandaag met de notie 'repressie' wordt aangeduid. Vooral vanuit Vlaams-nationalistische hoek werd en wordt deze term aangewend om uiting te geven aan de zogenaamde onrechtvaardige 'onderdrukking' van de Vlamingen tijdens de zuiveringen na de Tweede Wereldoorlog. Veel collaborerende Vlaams-nationalisten zagen zichzelf als een slachtoffer van de zuiveringen. Toch stelt De Wever verder: "In de geschiedschrijving van alle andere bezette Europese landen wordt dat begrip (repressie) in de allereerste plaats in verband gebracht met de Duitse bezettingspolitiek, terwijl de naoorlogse afrekening met de collaborateurs doorgaans met het begrip 'zuivering' wordt aangeduid." In dit artikel gebruik ik beide termen 'zuivering' en 'repressie'. Doordat 'repressie' lange tijd gemeengoed was en frequent door de informanten wordt gebruikt, heb ik die term niet geweerd in dit artikel.

De rol en betekenis van vrouwen tijdens de zuiveringen bleef in de meeste historische studies over de Tweede Wereldoorlog en vooral de naoorlogse periode onbesproken. Sinds kort is daar verandering in gekomen. Vanaf 2000 wordt aan de Vrije Universiteit Brussel, onder leiding van professor Machteld De Metsenaere, onderzoek verricht naar vrouwen en repressie in het algemeen, met casus 'het interneringscentrum Gent'. Het eindrapport werd afgerond met medewerking van Sophie Bollen, Veerle Ceulemans, Séverine Jans, An Kesenne en Hilde Timmerman. Sophie Bollen onderzoekt momenteel voor haar doctoraalscriptie 'de professionele epuratie van de RTT-werkneemsters na de Tweede Wereldoorlog vanuit genderperspectief'. In een volgend nummer van *Historica* zullen De Metsenaere en Bollen hun onderzoek verder toelichten in een bijdrage.

Naar analogie met het 'onverwerkte' karakter van deze episode in de Vlaamse geschiedenis, spreek ik, in genderperspectief, ook van 'ongeweten' verleden. Via de interviews probeerde ik een antwoord te vinden op de vraag: hoe kan ik via een zoektocht naar het 'onverwerkt' verleden van vrouwen een bijdrage leveren aan vrouwengeschiedenis? Bovendien wilde ik via mijn scriptie het stereotiepe beeld doorprikken van vrouwen tijdens de repressie van wie het haar werd afgeschoren. Dit bleek zowat het enige, eenzijdige beeld te zijn waarmee 'vrouwen en repressie' in verband werd gebracht.

De twaalf informanten

Een lijst van kandidaat-informanten bekwam ik na het doornemen van het *Belgisch Staatsblad*, waarin de voor collaboratie veroordeelde vrouwen vermeld staan, en door mondelinge rondvraag in Izegem. Het resultaat was dat twaalf vrouwen bereid waren om, al dan niet anoniem, hun medewerking te verlenen aan een interview. Praten over een fout verleden is geen evidentie. Eén vrouw weigerde medewerking,

Wervik (provincie West-Vlaanderen), september 1944. Vrouwelijke collaborateurs werden kaalgeschoren. Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA), Brussel.

Algemene ledenvergadering Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG) 2006

Notulen Algemene Ledenvergadering Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Plaats: Utrecht

Datum: 15 april 2005

Aanwezig:

Marloes Hulskens, Mariken Schuur, Annette Mevis, Mattanja Schwencke, Madelon Stokman, Tina Hammer-Stroeve, Lamberthe de Jong, Marieke Hellevoort, Marjet Douze, Eveline Buchheim.

Agenda:

1. Opening
2. Notulen ALV 24 april 2004
3. Mededelingen
4. Financieel verslag 2004, begroting 2005 en kascommissie
5. Verslag commissies en werkgroepen
6. Wisseling bestuursleden
7. Rondvraag en sluiting

Ad 1. Opening

Marieke Hellevoort opent de vergadering en heet iedereen welkom.

Ad 2. Notulen ALV 24 april 2004

Het Rosa Manus fonds werd in 1983 opgericht en niet in 1985.

Ad 3. Mededelingen

Er zijn geen mededelingen.

Ad 4. Financieel verslag 2004, begroting 2005 en kascommissie

Het financiële verslag over 2004 staat in *Historica* 1, februari 2005.

Het bedrag voor PR is verminderd, vorig jaar bracht de ledenenquête extra kosten met zich mee. Dat is voor het komende jaar niet nodig. Er is een klein tekort in verband met het congres. *Historica* is het visitekaartje van de vereniging, daar wil het bestuur dan ook geld in steken. De kascommissie (Marianne vd Klein, Marloes Schoonheim) keurt het financiële verslag goed. De voorgestelde begroting wordt vastgesteld.

Ad 5. Verslag commissies en werkgroepen

Bij *Historica* zijn twee nieuwe redactieleden van de VU Brussel gekomen (Sophie Bollen en Hilde Timmerman). Annelies de Jeu en Marguërite Corporaal hebben afscheid genomen van de redactie. Het gaat goed met *Historica*. Het komende nummer, dat medio juni verschijnt, wordt een special naar aanleiding van het congres en verschijnt in kleur. We hopen dat dit net zo succesvol zal zijn als het themanummer over materiële cultuur, vooral ook omdat het thema van het congres erg in de belangstelling staat. In het juni-nummer komt een advertentie van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*. Bovendien komt er ook een ruiladvertentie met AUP in dat nummer. Mattanja Schwencke vraagt of het een idee is recensie-exemplaren op te sturen naar bijvoorbeeld *Opzij* of *Trouw*. Bovendien kan er ook meer gedaan worden met lijsten als Kenaulijst, Feminisme discussielijst en Emancipatielijst. Mariken zal bekijken of hier meer mee gedaan kan worden. De voorzitter dankt de redactie hartelijk en biedt boekenbonnen voor alle redactieleden aan.

De redactie van de VVG website. De website werd lang bijgehouden door Lizzy Jongma, intussen is het overge-

dragen aan Pien Steringa die de kleine mededelingen op de website up-to-date houdt. Zij is echter niet direct betrokken bij de VVG. Pien wordt voor haar werkzaamheden bedankt door de VVG. De website moet binnenkort van de server van Lizzy afgehaald worden. De oude website is gedownload voor het archief.

Symposium vrouwentijdschriften was een succes. Er waren ca. 35 mensen, waarvan er helaas maar weinig lid van de VVG waren. De samenwerking met het permuseum verliep uitstekend.

Johanna W.A. Naberprijs. De jury voor de komende prijs bestaat uit Nelleke Noordervliet, Esther Captain en Janneke Jansen. De publiciteit is helemaal rond. De prijs wordt in december 2005 uitgereikt, gekoppeld aan het 70-jarig bestaan van het IIAV. Iedereen wordt verzocht goede scripties door te geven.

1001 vrouwen. Project van Els Kloek ondersteund door de VVG, dat intussen is afgesloten. Alle VVG leden hebben een enquête gekregen. Het rapport is november 2004 overhandigd in Den Haag. Het Digitaal Vrouwenlexicon is te raadplegen op internet:

<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN>

Salon Al Baraka. Er zijn 3 salons geweest op zondagmiddag. Ze waren erg succesvol, vooral de laatste. In samenwerking met het museumcafé Lombok komt er ook een vervolg, wellicht volgend jaar.

Het project **Biografische Berichten** is gestopt. Hoewel de samenwerking prettig verliep, heeft het project niet opgeleverd wat *Emancipatie.nl* en de VVG ervan hebben verwacht. Er was onenigheid over de inhoud en de vorm van de stukken. 5 biografieën komen op de VVG site.

Er komt in december 2005 een nieuw **Tipje van de Sluier** aan. Met geld van het Rosa Manus fonds wordt thans gewerkt aan een biografie van Rosa Manus. De auteurs van de populair wetenschappelijke uitgave zijn Annemieke Windt en Len Winkelman. Het bestaat uit een biografisch deel en een institutioneel deel over het Rosa Manus fonds. Het moet een vooronderzoek worden voor een grote, wetenschappelijke biografie over Rosa Manus. Er wordt opgemerkt dat er bijvoorbeeld in OVT erg weinig aandacht is voor vrouwen. Een mogelijke oplossing is om een actuele deskundigenlijst vrouwen en gender onderzoek te hebben, hoewel dat een momentopname is. Marjet Douze zegt dat er bij het IIAV al zo'n lijst is.

Ad 6. Wisseling bestuursleden

Marloes Schoonheim en Marieke Hellevoort treden af. Marloes heeft een postdocbaan in Taiwan. Marieke is een extra jaar aangebleven, in de hoop in dat jaar een voorzitter te vinden. Helaas laat ze de VVG nu voorzitterloos achter. Het is blijkaar niet zo eenvoudig nieuwe bestuursleden te vinden. Marloes Hulskens denkt dat de vereniging niet zo leeft, voor *Historica* is er wel veel belangstelling. De vereniging staat wel qua financiën, maar het ontbreekt aan mensen en activiteiten. We hebben nu 346 leden. Het is gewenst dat de nieuwe voorzitter een link met de universiteit heeft en we hebben echt iemand nodig die de kar gaat trekken. Het zittende bestuur kan dat niet alleen. We zullen het komende jaar in ieder geval doorgaan met het zoeken naar een voorzitter

Ad 7. Rondvraag

Marloes Hulskens bedankt Marieke Hellevoort voor haar voorzitterschap.

Balans, resultatenrekening 2005 en begroting 2006 van de VVG

Balans

In euro's

Activa

Vorderingen

	31-12-2004	30-12-2005
Banktegoeden	23907	21304
Overige vorderingen	901	1207
	-----	-----
	24808	22511

Passiva

Eigen vermogen	21116	21587
Kortlopende schulden		
Overlopende schulden/ reserveringen	3692	924
	-----	-----
	24808	22511

Toelichting balans

Activa

Banktegoeden		
Giro	1058	995
Kapitaalrekening	22849	20309
	-----	-----
Totaal banktegoeden	23907	21304

Vorderingen

Overige vorderingen

Rente	361	307
Debiteuren	600	1000
-/- Dub. Deb. 10%	-/-60	-/-100
	-----	-----
Totaal overige vorderingen	901	1207

Passiva

Overlopende passiva

Vooruitontvangen bedragen	0	0
Garantiesubsidies/reserveringen		
Reservering Biografische berichten	3000	0
Johanna Naber Prijs	400	600
Nog te betalen bedragen	292	324
	-----	-----
Totaal overlopende passiva	3692	924

In Euro's

Begroting 2005   Realisatie 2005   Begroot 2006
(30-12-05)

Inkomsten

Leden	5600	5469	5500
Abonnementen	2200	2044	2000
Losse nummers	0	35	0
Eindafrekening biografische berichten		1500	
Rente	500	460	500
	-----	-----	-----
Totaal	8300	9508	8000

Uitgaven

Historica	4950	5137	5400
ALV/Congres	1200	1739	500
Bestuur/cie	700	797	600
Organisatie	400	414	300
Ledenadministratie	500	780	800
PR/Rep	300	0	150
R. Johanna Naber Prijs	200	200	200
Overige	50	21	50
	-----	-----	-----
Totaal	8300	9088	8000

Leden/abonnees

	1-1-2005	1-1-2006
Leden	230	220
Reductieled.	19	14
Ab.	83	80
Overige	14	15
	-----	-----
Totaal	346	329

VVG Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Van het bestuur

Met ingang van de Algemene Leden Vergadering 2005 heeft Marieke Hellevoort afscheid genomen als voorzitter van de VVG. Op deze plaats willen we haar nogmaals bedanken voor de grote inzet voor onze vereniging en haar inspirerende leiding bij vele activiteiten. Het vinden van een nieuwe voorzitter bleek niet eenvoudig, Marieke bleef ook na haar termijn nog een extra periode aan, maar helaas hadden we bij haar afscheid nog steeds geen waardige opvolger gevonden. We zijn verheugd nu te kunnen melden dat we Anneke Mulder-Bakker bereid hebben gevonden zich op de Algemene Leden Vergadering 2006 kandidaat te stellen als voorzitter.

Voor de lezers van *Historica* is Anneke Mulder-Bakker geen onbekende. In het februarinummer van 2005 hield Mariken Schuur een uitgebreid interview met haar naar aanleiding van het beëindigen van haar werk als universitair hoofddocent aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daarin beloofde ze al dat ze niet van plan was na haar pensioen haar wetenschappelijke aspiraties aan de wilgen te hangen.

Intussen blijkt dat ze meer dan woord gehouden heeft: Anneke is als gastmedewerker verbonden aan het Vidi-project 'Men of letters' in Leiden. En uitgerekend dit project is, als enig historisch onderwerp, genomineerd voor de *Battle of the Universities* (bedoeld om eigen wetenschappelijk onderzoek uit te leggen aan een breed publiek). De bedoeling is dat van haar boek *Lives of the Anchoresses: The Rise of the Urban Recluse in Medieval Europe* een publicatie voor een breder publiek wordt gemaakt en dat er enkele publiektrekkende manifestaties worden georganiseerd.

Door zich kandidaat te stellen als voorzitter van de VVG doet Anneke er nog een schepje bovenop. Zij draagt vrouwen- en gendergeschiedenis een warm hart toe en wil zich als voorzitter vooral inzetten voor onderwijs en onderzoek. Het bestuur van de VVG ondersteunt haar kandidatuur van ganser harte en hoopt dat haar leden dat eveneens zullen doen.

Algemene Ledenvergadering 2006

De Algemene Leden Vergadering van de VVG zal plaatsvinden op **vrijdag 21 april 2006** in de gehoorzaal van het Verzetsmuseum in Amsterdam. Deze locatie is gekozen omdat we aan de ALV een seminar koppelen met vrouwen in verzet als overkoepelend thema. We beginnen het programma om 14.00 uur met een rondleiding door het Verzetsmuseum onder leiding van een deskundige gids. Om 15.00 start het seminar **AUTONOME VROUWEN (M/V)** dat tot 17.00 uur gaat duren. Van 17.00-17.30 wordt de ALV gehouden, na afloop daarvan is er een borrel.

Verzetsmuseum Amsterdam

Plantage Kerklaan 61
1018 CX Amsterdam
020-620 25 35
info@verzetsmuseum.org

AUTONOME VROUWEN (M/V)

Een seminar met inleidingen van Madelon Stokman en een nu nog niet bekende andere spreker met aansluitend een discussie onder leiding van Anneke B. Mulder-Bakker.

Autonome vrouwen zijn personen die los van hun maatschappelijke positie en in weerwil van de verwachtingspatronen waaraan zij onderworpen waren, een buiten-institutionele, significante, soms zelfs wereldschokkende rol hebben gespeeld. Neem Laila Khaled, de eerste vrouw aan wie we op dit seminar aandacht besteden. Zij kwam in verzet tegen de uitsluiting en onderdrukking van de Palestijnen en was in 1969 de eerste vrouw die een vliegtuig kaapte. Schokkend. Of neem de religieuze vrouwen uit de twaalfde en dertiende eeuw, de stichters van de begijnenbeweging, die in verzet kwamen tegen de Kerk van hun tijd en een nieuwe spiritualiteit predikten; en eigen niet-kerkelijke instituties schiepen bovendien.

De laatste decennia, met de opkomst van andere vormen van geschiedbeoefening dan de aloude politieke en institutionele geschiedschrijving, is er meer aandacht gekomen voor verschijnselen en mensen buiten de officiële en institutionele kaders om. Vooral vrouwen hebben daarvan geprofiteerd. Dat is positief, zeker voor de vrouwengeschiedenis. Maar onderzoekers lijken een voorkeur te hebben voor buitenbeentjes en tegenbewegingen. Voor terroristes als Khaled en uit de hemel gevallen wondervrouwjes, zoals Christina de Wonderbare. Onderzoekers spreken van 'charismatische personen', van '*pouvoirs informels*'; en in de Angelsaksische wereld van '*marginal women*', '*the history from below*'. Buitengesloten buiten de 'echte' wereld – de politieke instituties, de militaire machthebbers, de scholen en het onderwijs, de kerkelijke kaders – wisten deze 'marginals' toch, vanuit de marge, hun invloed te doen gelden in het centrum. Vaak worden zij zelfs niet eens als echte vrouwen gezien, in elk geval is hun gender altijd een punt van discussie.

Nadat we naar twee voorbeelden van zulke vrouwen geluisterd hebben in de voordrachten van Madelon Stokman en een nog nader te bepalen spreker legt Anneke Mulder-Bakker in de afsluitende discussie het volgende probleem voor: Hoewel we vooral aandacht besteden aan het verzet van deze vrouwen – daarom zitten we ook in het Verzetsmuseum – is de titel van het seminar 'Autonome Vrouwen M/V' gekozen. Dat werpt de vraag op: als we hen tot 'verzetshelden' maken, is dat niet een miskenning van de historische werkelijkheid; gevolg van diezelfde ouderwetse, nog steeds doorzurende vorm van wetenschap, die het publieke domein en de institutionele structuren als 'ware' geschiedenis ziet, waard om bestudeerd te worden? Waren deze vrouwen wel buitenbeentjes, verzetshelden (tégen iets), of functioneerden zij in een andersoortige structuur, ageerden zij vóór iets (het nieuwe begrip '*agency*'). Autonome personen zijn niet alleen mensen die zich losmaken van iets, als wel trotse en onafhankelijke persoonlijkheden die handelend optreden en een setting zoeken van waaruit zij met macht en/of invloed kunnen opereren; niet in de marge maar in het centrum, het centrum van een, vanuit een andere optiek bekeken samenleving. Moeten wij niet op zoek gaan naar die andere structuren en andere patronen, even officieel misschien en even algemeen erkend als de publiekrechtelijke structuur (want dat is een modern begrip); waarin niet machtsverhoudingen, '*coercive power*', maar bijvoorbeeld '*persuasive power*' bepalend was; waarin niet de (moderne) noties van man-vrouw-gender gezag geven, maar bijvoorbeeld een herkenbare setting, een ritueel, de leeftijd?

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literaturopgave (van *ten hoogste* tien titels).
Titelbeschrijving boek:
Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*. (Meppel, 1992).
Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. (Amsterdam 1992) 415-443.
- * géén noten
- * enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortejaar) en het adres van de auteur
- * drie illustraties met onderschriften én bronvermelding; digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tifbestand en gescanned op minimaal 300 dpi

- * de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2600 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1600 woorden, een recensie (één pagina) 850 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en "), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * Per e-mail sturen naar het redactieadres: Mariken Schuur, m.l.schuur@rug.nl of marikenschuur@hotmail.com

Deadlines:

- februarinummer: 1 oktober
- juninummer: 1 februari
- oktobernummer: 1 mei

SNEL VERGETEN DEZE NAAM ALS U...

- niet wilt dat uw boek opvalt door een mooi vormgegeven omslag
- niet toe bent aan een eigentijdse opfrisser van uw advertentie
- het geen probleem vindt, dat uw uitnodiging een anonieme dood sterft in de prullenbak
- wilt dat uw nieuwsbrieven maar mondjesmaat worden gelezen vanwege de slaapverwekkende lay-out en vormgeving

MAAR...

- Mocht u toch eens wat anders willen? Neemt u dan contact met mij op. Marieke Bausch

Bausch Graphic Design
Arabellaplantsoen 2
3438 VN Nieuwegein

Mobiel: 06 - 22977447

E-mail: info@bauschgd.nl

Internet: www.bauschgd.nl

LOVER

4

2005

T I J D S C H R I F T O V E R F E M I N I S M E , C U L T U R E N W E T E N S C H A P

Koloniale artefacten

Wat betekenen zij voor zwarte en witte vrouwen – Esther Captain

De nieuwe ster binnen de wetenschapsfilosofie

Haraway en Butler opzij, hier komt Karen Barad – Iris van der Tuin

Sprekend een vrouw

Gender in de taalwetenschap

Ingrid van Alphen

Facing Lesbian Lives

Fotoreportage Van Kaapstad tot Nijmegen – Linda Mans

LOVER is een kwartaaluitgave van het Internationale Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Verkrijgbaar vanaf eind november in de boekhandel a € 5,-. Abonnementprijs: studenten € 13/ particulier € 22/ instellingen € 29,-. Voor vragen over het abonnement bel: 0251-313939 (Abonnementenland). Voor alle overige vragen mail naar lover@iiav.nl

Gebouwen die waren gelinkt aan het Vlaamsnationalisme werden tijdens de volksrepressie vernield. Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA), Brussel.

Aanhouding van vrouwelijke collaborateurs door het verzet te Koersel (provincie Limburg). Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA), Brussel.

omdat ze vond dat een onderzoek gemanipuleerd kan worden. Deze vrouw vertoonde duidelijk het afweermecanisme, dat Barbara Keller ook herkende in haar onderzoek naar de herinneringen van mannen en vrouwen over het Derde Rijk en de Tweede Wereldoorlog in West-Duitsland. Op meta-cognitief niveau gaven zij rekenschap over hun daden in het verleden, in de zin van excuses en rechtvaardigingen. Een reactie die het proces van herinneringen volledig kan blokkeren is die van bovengenoemde vrouw, die van mening is dat mensen die niet in die tijd hebben geleefd niet in staat zijn om te discussiëren over hoe het toen was.

Verskillende gezichten

Onderzoek naar de zuiveringen in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog vertrekt meestal vanuit de idee dat er zes verschijningsvormen waren, waaronder deze zuiveringen hebben plaatsgevonden. Met de zes verschijningsvormen van de repressie wordt bedoeld: de straatrepressie, de zuivering van particuliere organisaties, de zuivering van politiek en ambtenarij, het bewijs van burgertrouw (nodig om te functioneren in het openbaar leven, zoals bijvoorbeeld bij het aangaan van een lening; dit werd geweigerd aan 'incivieken' of 'mensen die een gebrek aan burgerzin toonden'), de krijgsraden en de burgerlijke 'epuratie' of 'zuiveringsactie' (waarbij incivieken op basis van een wetsartikel uit een aantal rechten werden vervallen verklaard). De laatste vier vallen onder de noemer 'overheidsrepressie'.

Uiteraard peilde ik tijdens het interview naar deze verschillende vormen van zuiveringen. Opvallend was dat informanten zich vooral de meest gewelddadige vormen van zuiveringen herinnerden, in de volksmond ook 'straatrepressie' genoemd. "Een jaar later hebben ze bij ons thuis een handgranaat binnen gesmeten aan de voordeur. Mijn moeder werd daarbij licht gekwetst(...) We sliepen maanden in de badkamer uit schrik voor handgranaten(...)." Daarnaast vormen de interneringen, hetzij van de informante zelf of hetzij van familieleden, een belangrijk thema. "Die volgende morgen stonden ze al aan de deur om mij te komen oppikken. Met mijn moeder ben ik dan naar de plaats geweest, waar we dachten dat we ons moesten gaan aangeven. Dat was waar de gendarmerie (politie) was in Izegem(...)." Naast deze eerste, 'feitelijke', laag binnen het inter-

view gaat mijn aandacht uit naar de andere, dieperliggende lagen die het interview extra betekenis geven.

Analyse en interpretatie

De zuivering of 'repressie' bleek al vlug een moeilijk gespreksonderwerp voor een interview. Hoewel er een vragenlijst was, liet ik tijdens het gesprek een aantal zaken van de persoon en de situatie afhangen. Ieder gesprek bestond uit drie delen, namelijk een schets van de gezinssituatie, de ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog en vanzelfsprekend de periode van de zuiveringen. Niet alleen kreeg ik zicht op een bredere context van de gebeurtenissen. Tegelijk bood de bredere context een veilig kader voor het verhaal van de zuiveringen, dat onlosmakelijk verbonden is met dat lastige collaboratieverleden.

Uit zijdelingse opmerkingen kon ik afleiden welke plaats en betekenis de informanten gaven aan het interview. Voor één vrouw verstoorde het interview de verdringing van haar repressieverleden. Een andere vrouw zag in het interview weer een gelegenheid om een vaak herkauwd verhaal opnieuw op te rakelen. In de confrontatie van de mondelinge bronnen met de schriftelijke, valt op dat er feiten in het interview werden verzwegen. Over één vrouw ben ik uitvoerig gedocumenteerd met een correspondentie tussen haar en de arrondissementscommissaris voor het verkrijgen van het bewijs van burgertrouw. Uiteindelijk werd haar moeite beloond en ontving ze het certificaat. Tijdens het interview repte ze hierover met geen woord. Ten tweede zag ik tegenstrijdigheden opduiken tussen de schriftelijke en de mondelinge bronnen. Een vrouw beweerde bijvoorbeeld dat "haar vader nooit voor het tribunaal (gerecht) is verschenen". In het *Korrijsch Handelsblad* en het *Belgisch Staatsblad* vond ik echter het uittreksel van het vonnis van haar vader.

Toch primeert niet de vraag of informanten bewust of onbewust sporen uit het verleden hebben uitgewist. Vooral de manier waarop de informante met haar verleden omging en zaken herinnerde of wilde herinneren is een belangrijk onderzoeksgegeven. Een stapje verder in de analyse en interpretatie van het interview is de 'talige' constructie van het verhaal dat elke informante bracht. De analyse start vanuit de idee dat een interview een constructie is van taal, communicatie en interpretatie. Daarom

werd het verhaal van elke vrouw apart en in haar eigen context geanalyseerd. Dit is één van de perspectieven in de methodologische discussies over hoe het leven van vrouwen moet worden weergegeven.

Taal verloopt ook via non-verbale tekens. Direct herkenbaar was de lichaamstaal. Ik zal nooit mijn eerste kennismaking met G.V. vergeten. Op een bepaald moment vertelde ze over haar broer, die terug vrijgekomen na een internering, heel hard moest werken. De wijze waarop hij thuis iedereen opjette harder te werken om zo het hoofd financieel boven water te houden, deed haar plotseling hevige tranen uitbarsten. Uiteindelijk zei zo'n reactie veel meer dan woorden. Door haar reactie beseftte ik hoe hard en ingrijpend de dictatoriale handelswijze van haar broer is geweest. Tijdens het eigenlijke interview leek diezelfde vrouw rustiger en beheerster. Had dit te maken met het officiële karakter van een interview? In het interview kreeg de vrouw namelijk de rol toebedeeld van informante. Ze wist dat zij het woord kreeg en dat haar woorden de draagkracht hadden van een publieke *performance*. Minister legt sterk de nadruk op dit element van het interview.

Twee vrouwen voelden zich waarschijnlijk niet sterk genoeg om deze publieke opvoering aan te gaan en vonden het belangrijk dat hun echtgenoot aanwezig was tijdens het interview. Dit is misschien merkwaardig, wanneer je bedenkt dat de echtgenoten pas in hun leven zijn gekomen nadat de eerste repressiemaatregelen tegen hen of hun familieleden zijn genomen. Van waar die onzekerheid? Betekende de aanwezigheid van een echtgenoot een mentale steun bij het ophalen van een moeilijke episode in hun leven? Of hoopten zij dat de echtgenoot op gepaste, moeilijke momenten zou ingrijpen? In beide gevallen was de echtgenoot bijzonder onderlegd in de politieke achtergrond van de Vlaamse Beweging, de collaboratie en de repressie.

De taal van de informanten legde ook andere socio-symbolische informatie en narratieve structuren bloot. Bij het herlezen van een interview, vanuit puur tekstuele invalshoek, konden bepaalde sleutelzinnen en herhaaldelijk terugkerende thema's een licht werpen op achterliggende opvattingen van informanten. Vaak voorkomende sleutelzinnen waren "Ik zeg altijd..." of "Mijn vader zei altijd..." of "Dat was toen zo...". Bijvoorbeeld: "Wat voelt u als

*In Antwerpen werden collaborateurs in
dierenkooien van de zoo opgesloten.
Studie- en Documentatiecentrum
Oorlog en Hedendaagse Maatschappij
(SOMA), Brussel.*

u terugkijkt op die periode? Triest (...) Ik zeg altijd : ik wil nooit mijn leven herhalen. Nooit, nooit!" Zulke uitspraken neigen naar een herbevestiging van een opvatting, die tamelijk vaste vormen heeft gekregen en waarschijnlijk betekenisvol was in het leven van de informante.

Een belangrijk thema in de interviews was hoe de informanten omsprongen met hun eigen collaboratieverleden of dat van een familielid. Sommige informanten veralgemeniseerden de collaboratie: "Was dit ook omdat ze voor de Duitsers moesten werken? Het was voor de firma W... Ze hebben er allemaal voor gewerkt. Ze hadden niet de keuze. ...." Anderen noemden de collaboratie een noodzakelijk kwaad: "Hij is in feite burgemeester geworden op aanvraag van het VNV(...). Hij wilde absoluut Vlaams blijven. Hij deed het om de mensen van Izegem te beschermen tegen de Duitsers. In feite had hij er geen ambitie voor. Maar in feite moest hij wel een stuk meewerken(...)." Weer anderen verdrongen de collaboratie door het beklemtonen van positieve eigenschappen of idealiseren van de betrokken persoon of personen. "Nu, tijdens de oorlog en erna en ervoor. Mijn ouders hebben altijd mensen geholpen. Altijd. (stille) Ah, ja. (zucht)." Bepaalde informanten gingen zich na de oorlog identificeren met de groep van lotgenoten, die hetzelfde hadden meegemaakt. Met als gevolg dat persoonlijke verschillen werden afgevlakt. Het groepsgevoel bleek duidelijk uit het volgende citaat. "Vrouwen van wie hun man een hele tijd weg zat en die daar dan pulls (truien) van breiden om te kunnen verkopen. Maar ja dat was ook niet zo veel. Ik weet niet hoe ons mensen dat allemaal hebben kunnen doen." Woorden als 'één grote familie' en 'ons mensen' wezen op de identificatie. Hoewel deze identificatie niet mag worden veralgemeend, bleek de meerderheid van de informanten zich Vlaamsgezind of Vlaams-nationalistisch te noemen.

Naast deze identificatie dienen ook concepten als mythevorming en herinnering te worden opgenomen in de analyse van het interview. De interviews brachten soms een complex netwerk van groepen aan het licht. De groep van de Vlaamsgezinden was er één van. Andere groepen waarmee de informanten zich identificeerden waren de sociale groep, de werkende groep en de studerende groep. Toch heeft de collectieve herinnering aan de Vlaamse geschiedenis

het verhaal van veel informanten gekleurd. In het begin van dit artikel haalde ik al aan hoe er met de tijd een specifieke band ontstond tussen de Vlaams (nationale) geschiedenis en de zuiveringen.

De idee dat een individu tot verschillende groepen behoort, vinden we bij Deneckere, die zich baseert op Freud om de band tussen groep en individu te bestempelen als identificatie. Het begrip identiteit is voor haar minder werkbaar door het statische en exclusieve karakter. Dit leidt tot het mythologiseren van de geschiedenis. Het kaalscheren van vrouwen tijdens de zuiveringen past helemaal in het plaatje van de Vlaams-nationale geschiedschrijving, waarbij vrouwen enkel als politiek onmondig slachtoffer worden bestempeld.

Daarom kan het bewustzijn van de historische veranderlijkheid en het niet-exclusieve karakter van de uiteenlopende vormen van identificatie met een natie en /of met andere groepen, niet genoeg worden aangescherpt. Pas dan kan men afrekenen met stereotiepe beeldvorming als bijvoorbeeld het stigmatiseren van de vrouw enkel als slachtoffer tijdens de zuiveringen.

Mythe kan een synoniem zijn voor collectief geheugen. In het discours rond collaboratie en repressie laakt De Wever, het 'scheefgegroeid collectief geheugen' in sommige Vlaamse milieus. Een belangrijk punt in zijn betoog vormt de rekenkunde van het leed. Hiermee bedoelt hij dat het leed van de repressie buitenproportioneel wordt uitvergroot, terwijl verschillende andere vormen van leed tijdens de Tweede Wereldoorlog worden geminimaliseerd.

seerd.

Conclusie

De meeste informanten identificeerden zich met het door De Wever omschreven 'scheefgegroeid collectief geheugen' in het discours rond collaboratie en repressie in Vlaanderen. Deze identificatie kleurde hun collectieve herinnering. Toch ontkracht dit onderzoek – door de nuances in de verschillende verhalen van de informanten – het stereotiepe beeld van vrouwen tijdens de zuiveringen. Sommige vrouwen, die zich bekenden tot het Vlaams-nationalisme, verzekerden mij dat dit een bewuste keuze was. Hierdoor is alvast het beeld van de politiek ongeïnteresseerde vrouw van de baan geveegd. Voor deze vrouwen werd het persoonlijke politiek. Daarnaast doken in de interviews andere identificaties op, bijvoorbeeld met de groep van studerende vrouwen. Sommige vrouwen konden, al dan niet als gevolg van de zuiveringen, niet verder studeren en voelden zich daardoor erg gefrustreerd. Hoewel deze nuances niet altijd de bovenhand haalden in de interviews gaven ze toch een antwoord op de beginvraag van dit artikel: hoe kunnen we via een zoektocht naar het 'onverwerkt' verleden van vrouwen een bijdrage leveren aan vrouwengeschiedenis? *Oral history* en de wetenschappelijke analyse en interpretatie vormden voor mij hierbij hét referentiekader om een complex stuk geschiedenis als dat van 'vrouwen tijdens de repressie' in een ander, genuanceerder daglicht te plaatsen.

Hilde Timmerman (1974) studeerde Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit Gent. Ze was enige tijd verbonden als onderzoekster in opleiding aan het "Vrouwenarbeidproject" aan het IISG en werkte mee aan het project "Vrouwen en repressie" aan de VUB. Hilde is redactielid van Historica.

Literatuur

- K. Anderson en D. Jack, 'Learning to Listen : Interview Techniques and Analyses', S. Berger Gluck en D. Patai, *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* (New York/Londen 1991) 11-26.
- G. Deneckere, 'Vlaamse identiteit of verdeeldheid? Straatmanifestaties als graadmeter voor groepsgevoel', *Bijdragen voor Eigentijdse Geschiedenis* 3 (1997) 203-213.
- D. de Weerd, 'Bronnen voor vrouwengeschiedenis', *Verlagen van het RUG-centrum voor Genderstudies* 4 (1994) 45-55.
- B. de Wever, 'Amnestie', G. Leemans ed., *Vlaanderen komt in massa. De Vlaamse beweging als massabeweging*. Provinciebestuur Oost-Vlaanderen (1999) 171-197.
- B. de Wever, 'Collaborateurs moeten zich onvoorwaardelijk verontschuldigen. We moeten af van die wollige dubbelzinnigheid', *De Morgen* 13 Mei 2000.
- L. Huyse en S. Dhondt, *Onverwerkt verleden 1942-1952* (Leuven 1991) 312.
- K. Minister, 'A feminist frame for the Oral History Interview', S. Berger Gluck en D. Patai, *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* (New York/Londen 1991) 27-41.
- H. Timmerman, *Vrouwen uit Izegem getroffen door de repressie na de Tweede Wereldoorlog. Een case-study in genderperspectief*. Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2000.
- G. van den Bergh, 'Het verleden is nooit voorbij. Gebeurtenissen, geschiedenissen, identiteiten', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 1 (1996) 20.
- B. Keller, 'Memories of war and conflict. A theoretical frame for an interview study of men and women remembering the Third Reich and the Second World War in (West) Germany', *European Journal of Women's Studies* 4, nr. 3, 384-385.
- L. Passerini, 'Work ideology and consensus under Italian fascism', *History Workshop* 8

Geweld en liefde in de *izba*

Russische boerinnen tussen 1850 en 1917

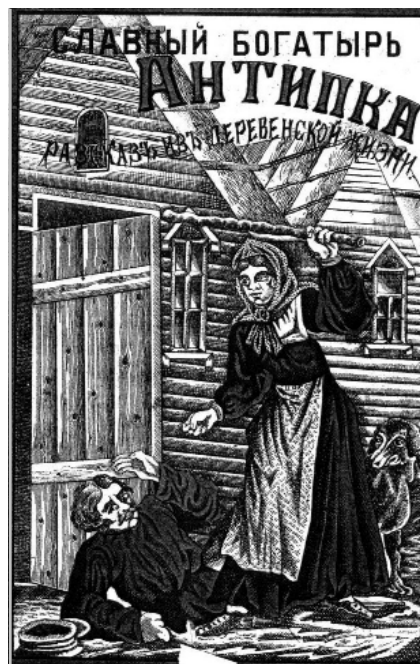
“Slaan betekent liefhebben”, zijn de woorden waarmee een Russische boer zijn tot de orde geroepen jonge echtgenote troostte. “Woorden waar natuurlijk een kern van waarheid in schuilt”, vertellen Russische vriendinnen in 1986 de Nederlandse slaviste Martine Artz. Maar waarom zou een boer degene die hij lief heeft pijn willen doen? En waarom zou zij dit accepteren? Geweld en liefde kenmerkten het Russische plattelandshuwelijk. De modernisering van Rusland veranderde dit: na 1860 krijgt geweld minder ruimte, wordt liefde belangrijker en verandert bovendien de plaats van de Russische boerin in haar familie en de samenleving.

De modernisering van Rusland tussen 1861 en 1917 vertoont voor een West-Europeaan bekende en vreemde trekken. Bekend is de ontwikkeling van de maatschappelijke positie van de vrouw. Na eeuwen van door het christendom gerechtvaardigde ondergeschiktheid, vindt de Russische boerin na 1860 haar eigen weg in de maatschappij: ze gaat werken buiten de boerderij, vertrekt naar de stad, krijgt toegang tot (hoger) onderwijs en verwerft kiesrecht als eerste vrouw in de wereld. Maar ondertussen blijft het patriarchaat op het platteland intact en geven de meeste vrouwen aan deze samenlevingsvorm de voorkeur. Dit verandert pas als Stalin in de jaren dertig met grof geweld een eind maakt aan de patriarchale dorpsgemeenschap, de *mir*.

De patriarchale *mir* omstreeks 1860

In 1860 bestaat de gemiddelde *mir* in midden-

en noord-Rusland uit ongeveer 250 mensen, verdeeld over ongeveer 40 families. Iedere familie bewoont een *izba*, een eenvoudige houten hut die uit twee verdiepingen bestaat. Beneden leeft het vee, boven leven de verschillende generaties van de familie. De meeste dorpen liggen op minstens honderd kilometer van de dichtstbijzijnde stad en onderhouden slechts contacten met nabijgelegen dorpen. Ze vormen een wereld op zich: *mir* betekent niet alleen dorpsgemeenschap, maar ook wereld. Hoezeer de *mir* zich ook probeert af te sluiten van de buitenwereld, hij ontkomt er niet aan. Aan de staat levert hij recruten en betaalt hij belastingen, de grootgrondbezitter levert hij herendiensten, van de kerk neemt hij rituelen over om demonen te verjagen. De orde binnen de *mir* is een hiërarchie, gericht op harmonie. De volledig uit mannen bestaande dorpsraad lost problemen in de *mir* zoveel mogelijk op door bemidde-

Antipka. Omslag van Slavnyi bogatyr Antipka. Razkaz iz derevenskoj zizni (Antipka. De roemruchte held Antipka. Verhaal uit het dorpsleven). In de volksliteratuur die in de jaren 1870 opkomt, verschijnen ook verhalen waarin de rollen tussen mannen en vrouwen worden omgedraaid: hier straft de vrouw de man.
Bron: Staatsbibliotheek Moskou 1888.

ling. De raad doet alles om te voorkomen dat een rechter van buiten recht komt spreken en met zijn oordeel de reputatie van de gemeenschap schaadt.

Aan het hoofd van een familie staat de oudste man, de *bolsjak*, die over zijn zoons heerst. Zijn vrouw regeert over de (schoon)dochters. Er is sprake van een dubbele hiërarchie. Het moederschap bepaalt de plaats in de vrouwelijke hiërarchie: kinderrijke moeders bovenaan de ladder, ongehuwde volwassen dochters en (nog) kinderloze schoondochters op de onderste trede. Vrouwen die geen kinderen voortbrengen gelden als overlast, zoals weduwen en soldatenvrouwen (omdat Rusland tot 1874 een dienstplicht kent van 25 jaar, is de vrouw van een rekrut slechter af dan een weduwe, aangezien zij niet kan hertrouwen).

Mobilisatie in het dorp.

Boer bij zijn familie tijdens zijn laatste dag voordat hij deel gaat nemen aan de oorlog tegen Japan.
Bron: Niva. Illjoestrirovannij zjoernal literatoery, politiki i sovremmenoj zizni. 1905 nr. 8

Mobilisatie in het dorp.

Boer wordt tijdens zijn vertrek gezegend door de priester.
Bron: Niva. Illjoestrirovannij zjoernal literatoery, politiki i sovremmenoj zizni. 1905 nr. 8

Bruidschouw. De bruid wordt voorgesteld aan de bruidegom aan de vooravond van het huwelijk. Bron: Schilderij van Petrov.

Om goede schoondochters in huis te krijgen gaat moeder op zoek naar huwbare meisjes die het uithoudingsvermogen hebben van een paard, kinderen willen baren, gezond en ingetogen zijn en niet de afkeuring van zoonlief meedragen.

Om een goede indruk te krijgen, stellen ouders hun kinderen op de proef door jongens en meisjes elkaar te laten treffen. Meisjes kleden zich zo mooi mogelijk en dagen de jongens uit, die op hun beurt zo intiem mogelijk met de meisjes proberen te zijn. Sexuele toespelingen, spelletjes met maskers of potten met lange tuiten die jongens onder de rokken van de meisjes duwen, bij elkaar op schoot zitten, de borsten en geslachtsdelen van de meisjes betasten, elkaar in afzondering verder verkennen: alles lijkt toegestaan, zolang het meisje haar maagdelijkheid maar behoudt. De moeders, die op de achtergrond dit spel scherp gadeslaan, oordelen over de meisjes. Meisjes die te weinig toestaan, zijn preuts, weinig meegaand, willen blijkbaar geen kinderen en zullen opstandig zijn. Meisjes die te meegaand zijn, zullen de toenaderingen van aanstaande zwagers niet weerstaan. Meisjes die hun maagdelijkheid tijdens het spel verliezen, wacht ketelmuziek: met ontbloot onderlijf en haar jurk boven haar hoofd vastgebonden jaagt de herriemakende gemeenschap haar door het dorp. Meisjes die het juiste midden houden en die in de smaak vallen van hun zoon, zijn interessante bruiden.

Als de keuze gemaakt is, beginnen de ouders met onderhandelen. Zijn ze het eens geworden, dan vraagt de vader zijn dochter formeel of ze bezwaar heeft met de voorgestelde jongen te trouwen. Omdat ze gehoorzaam is, zal ze alleen in uiterste gevallen weigeren. Daarna vindt het huwelijk plaats en draagt de vader zijn zweep, het symbool van het vaderlijk gezag, over aan de jonge echtgenoot. Daarmee is het lot van het meisje bezegeld: voor de rest van haar leven maakt ze deel uit van de orde van de schoonfamilie en mag geen beroep meer doen op haar ouders. Haar nieuwe familie heeft zijn best gedaan om iemand te vinden die past bij de familie en die met haar werk en toekomstige kinderen bijdraagt aan het voortbestaan van de *mir*. In ruil daarvoor krijgt ze bestaanszekerheid en bescherming. Immers: een boerin kan nauwelijks buiten een familie overleven en al helemaal niet buiten een *mir*. Tussen de vrouwen in een familie zijn tal van spanningen. In dit

gekissebis zien de boeren overeenkomsten met de verhalen over de wispelturige Eva. Zoals zij de vrede in het Paradijs verstoort, zo bedreigen hun eigen vrouwen de harmonie in de familie. Als ze hun echtgenotes niet in toom houden, is de eenheid van de *mir* in gevaar en daarmee het overleven van de leden ervan. Daarom moet de vrouw gehoorzamen aan haar man. Indien nodig, roept hij haar tot de orde. In beginsel met woorden, maar als deze niet werken volgt de vlakke hand of de zweep, zij het met mate.

Machtsmisbruik jegens vrouwen leidt tot spanningen die buitenshuis zichtbaar worden en de reputatie van de familie schaden. Om de rust te herstellen roept de *bolsjak* zijn zoon en schoondochter tot de orde. Als het gewenste resultaat uit blijft grijpt de dorpsraad in. Mannen wacht de knoet als er sprake is van buitensporig geweld, onteigening van delen van de bruidsschat van de schoondochter of seksueel misbruik door familieleden. Als de vrouw het niet uithoudt met haar schoonfamilie, kan haar man zich met haar en de kinderen van de familie afsplitsen en als afzonderlijke eenheid verder gaan. De schoondochter die haar beklag bij de dorpsraad doet, wacht echter vaak straf wegens ongehoorzaamheid. Een enkele vrouw steekt uit wanhoop het huis van de familie in brand of vermoordt haar echtgenoot.

Geweld is een gangbaar middel om de orde binnen de *mir* te handhaven. De vorm is afhankelijk van de overtreding. Luidruchtige bespotting is bijvoorbeeld aan de orde bij kleine diefstallen. Met ketelmuziek maakt de gemeenschap overtreders belachelijk: hun huizen worden met pek besmeerd, of ze worden uitgekled en aan het toegangshek vastgeketend, terwijl ze bespot en uitgescholden worden. Dieven worden omhangen met gestolen waar en het dorp rondgejaagd. Maar op de bestraffing volgt de verzoening: de bestrafte delen wodka uit en worden weer opgenomen in de *mir*. Uiteindelijk is het geweld erop gericht de overtreders binnen de beschermende orde van de gemeenschap te houden. Alleen in uitzonderlijke situaties neemt de *mir* zijn toevlucht tot verbanning of moord, zoals bij onverbeterlijke rovers. De boeren maken geen onderscheid tussen mannen en vrouwen.

Weifelend tussen patriarchaat en zelfbeschikking (1861-1905)

In 1861 schaft tsaar Alexander II de lijfeigenschap af en de verhouding tussen *mir*, staat en grootgrondbezitters verandert. De boeren krijgen een eigen rechtbank die als beroepsinstantie voor de dorpsraad dient. Hierin spreken boeren recht volgens het gewonterecht en mogen bijvoorbeeld lijfstraffen opleggen tot twintig slagen met de knoet. Andere burgers vallen onder het geschreven recht dat sinds 1863 lijfstraffen verbiedt.

Na betaling van een forse schadeloosstelling neemt de *mir* het bezit van de grond over van de grootgrondbezitter. Omdat de grootgrondbezitters een deel van de grond voor zichzelf behouden, hebben de boeren na 1861 minder grond tot hun beschikking dan daarvoor. De belastingdruk blijft gehandhaafd. Bij elkaar leidt dit tot grote financiële druk op de *mir*s in de armere gebieden. De boeren zien zich genoodzaakt inkomstenbronnen buiten het

dorp te zoeken.

Ondernemers die in de omgeving van hun fabriek arme boeren voor seizoensarbeid aantrekken bieden een uitkomst. Vanaf de jaren 1880 groeien deze fabrieken. Het aantal jonge vrouwen dat hierin tijdelijk werk verricht neemt toe. Ze verdienen meer dan vroeger op de markt met de verkoop van zelfgemaakte kleding, manden en keukengerei. Vroeger mochten de meisjes het geld zelf behouden en gaven ze het uit aan hun uitzet of voor de kinderen. Nu geven ze het ook uit aan stadse dingen, zoals modieuze kleding, servies en gebruiksvoorwerpen. Het uiterlijk van de arme dorpen in de buurt van de industrie verandert. Boerinnen in bontjassen die op bezoek gaan bij vriendinnen in zijden crinolines die thee serveren uit snorrende samovars zijn geen uitzondering. Sommige families maken aanspraak op een deel van de inkomsten van de meisjes.

Waren maagdelijkheid en ingetogenheid voor 1861 belangrijke eigenschappen van een goede bruid, nu komt daar een eigen inkomen of spaargeld bij. Hetzelfde geldt voor de jongens: degenen die buiten het dorp werken en stadse geschenken meenemen, zijn aantrekkelijker dan jongens die alleen op het land werken. Omdat hun economische betekenis voor de gemeenschap groter is, krijgen de zelfstandige jongeren een zwaardere stem in de keuze van hun levensgezel (al blijft instemming van de vader nodig om de erfenis veilig te stellen). Na 1870 neemt de geleterdheid van de boerenjeugd toe. Omdat jongens en (in mindere mate) meisjes de kranten en overheidsberichten voorlezen, verwerven ze een zeker gezag naast de ongeletterde dorpsoudsten. Het lezen van wereldlijke en populair-wetenschappelijke teksten leidt tot afname van het geloof in verhalen van de priester en de heidense magie.

De versterkte positie van de jeugd betekent geen wezenlijke aantasting van de patriarchale *mir*. De jeugd streeft onverkort naar een eigen gezin op een eigen stuk gemeenschapsgrond. Meisjes blijven in het dorp als ze getrouwd zijn en kinderen krijgen. De jongens blijven buiten het dorp werken, totdat hun vader overlijdt. Daarna keren ze terug

De gezusters Vorobjova (1916). Boerinnen die zich vestigen in de stad nemen ook stadse kleding aan. Deze zelfstandige meisjes zijn op hun paasbest gekleed en hebben een goede positie weten te verwerven in de stad. Let op het ontbreken van hoofddoekjes, de zware rokken, de leren handtassen. Bron: Engel 1995 p.76 (bezit Joery Bogorodski).

naar het dorp, eisen hun stuk grond op en slijten hun oude dag als hoofd van de familie.

Statistieken laten lichte mentaliteitsverschuivingen zien. In 1889 is de boerenrechtbank onder het toezicht gesteld van de landkapitein. Hij moet ervoor zorgen dat de uitspraken in het gewoonterecht meer in overeenstemming zijn met de geest van het geschreven recht. Lijfstraffen of vormen van ketelmuziek staat hij steeds minder toe. Vrouwen vinden vaker een willig oor als ze gewelddadige echtgenoten aanklagen. Het aantal vrouwen dat na mislukte bemiddelingspogingen van de dorpsraad in beroep gaat bij de rechtbank neemt toe, evenals het aantal scheidingen. Het absolute aantal aanklachten en scheidingen blijft echter bijzonder laag. Het aantal familiesplitsingen neemt eveneens toe, meestal met instemming van de *bolsjak* (waardoor de erfenis niet in gevaar komt).

Een grotere verandering betreft de vrouwen aan de rand van de gemeenschap. Vrijgezellen en weduwen die niet welkom zijn in de *mir* zoeken heil in fabrieken, en verder weg, de stad. In de snel groeiende steden vinden ze werk als arbeidster en dienstbode. Een band met het dorp blijft: vaak werken ze samen met mensen uit hun eigen streek. Weduwen laten hun kinderen in het dorp tot ze oud genoeg zijn om in de stad een vak te leren. De vrouwen keren zelden terug naar hun dorp. Alleenstaande vrouwen zijn vrij en onbeschermd. In de stad zijn ze niet overgeleverd aan uithuwelingsgewoonten. Omdat mannen in de stad de grote meerderheid vormen, lijkt er keuze genoeg. Maar de meeste mannen in de steden zijn getrouwd en gebonden aan een gezin in het dorp. Voor hen is een vrijgezelle vrouw hooguit een scharrel, geen toekomstige levenspartner. Vaak lopen deze vrijages niet goed af en blijft de vrouw alleen of met een kind achter. Afgaand op het percentage onwettige kinderen, leidt maar tien procent van de hofmakerijen in de steden tot een huwelijk. Als dienstbodes hun onwettige kinderen niet afgeven bij het vondelingenhuis, wacht hun ontslag en is prostitutie vaak de enige bron van inkomsten die rest.

Valse hoop (1905)

In 1904 is de plattelandsbevolking verdubbeld. Veel grootgrondbezitters weigeren land te verkopen aan de boeren. Veel boeren trekken naar de steden die uit hun voegen beginnen te barsten. Landhervormingen en sociale wetgeving stranden op verzet van de tsaar en zijn adviseurs. Boeren komen in opstand, arbeiders staken, leger en politie treden hard op.

Om het afnemende gezag van de staat te versterken, besluit de tsaar tot een oorlog tegen Japan. In plaats van een glorieuze overwinning ontmoeten de Russen smadelijke verliezen. Het gezag van de staat brokkelt verder af en de oppositie grijpt zijn kans. Liberalen organiseren landelijke steun voor een parlement. Boeren plunderen landerijen en eigenen zich grond toe. Eindelijk lijkt de dag aangebroken dat het land toevalt aan degenen die het bewerken. Dienstplichtige boeren deserteren om thuis te zijn als het zover is. In oktober 1905 legt een algemene staking het land plat.

Tsaar Nicolaas II gaat door de knieën en schrijft verkiezingen uit voor het eerste Russische parlement, de Doema. Ieders hoop

is op de Doema gericht. Boeren hopen op een eerlijke landverdeling, arbeiders op menswaardige leef- en werkomstandigheden. Boerinnen en arbeidsters hopen bovendien op kiesrecht, want alleen mannen hebben stemrecht gekregen. Een groep boerinnen uit Tver is het hier niet mee eens. Ze laten hun mening op papier zetten door een meisje dat de dorpschool volgt en sturen het als verzoekschrift naar de Doema. "Mannen willen zich met ons vermaken, maar ze weigeren met ons te praten over het land en de nieuwe wetten... Tot nu toe sloegen ze ons weliswaar, maar ernstige zaken beslisten we samen. Nu zeggen ze dat ze onze partners niet meer zijn, omdat alleen zij stemrecht hebben voor de Doema." Ze eisen een gelijke stem, omdat de Doema "een stem moet zijn van iedereen: rijk en arm, man en vrouw, want anders zal er geen waarheid op aarde zijn en geen vrede in de familie".

Als de oorlog is afgelopen en de beroepssoldaten terugkeren, smooit Nicolaas II de hoop in geweld. Hij maakt de Doema machteloos en tot diep in 1907 onderdrukt het leger opstanden en stakingen. De regering is geschrokken van de boerenopstanden en maakt geleidelijk aan volwaardige burgers van de boeren. Lijfstraffen voor boeren worden afgeschaft in 1906. Vanaf 1912 spreken de dorpsrechtbanken recht volgens het geschreven recht. Voor de boerenvrouwen

betekent dit waarschijnlijk een inperking: scheiden onder het geschreven recht is moeilijker dan onder het gewoonterecht.

Revolutie!

De Russen zijn het geloof in tsaar en autocratie kwijt. Ze wachten op de volgende kans om met politieke middelen hun lot te verbeteren. De Eerste Wereldoorlog biedt deze kans. Na de eerste verloren veldslagen beginnen de stakingen. Als de voedselvoorziening van de steden verslechtert, komen de arbeiders in opstand. Op 8 maart 1917 ontketenen zij de algemene staking die leidt tot de val van de tsaar en de autocratie. Rusland wordt een liberale republiek die op 20 juli algemeen kiesrecht afkondigt. In december kiezen mannen en vrouwen het eerste volwaardige parlement. De hoop leeft weer op. In de nacht van 6 op 7 november grijpen de bolsjewieken echter de macht. Op de eerste zittingsdag van het parlement sturen ze de volksvertegenwoordigers naar huis. De bolsjewistische partij die op 8 maart zijn vrouwen nog verboden had deel te nemen aan de staking, die tot de val van de tsaar leidde, roept in 1921 diezelfde dag uit tot Internationale Vrouwendag. De Russische vrouw ruidde in 1917 ongewild vaderlijke tsaar in voor vaderlijke Lenin, de *bolsjak* voor de bolsjewiek. In de jaren twintig leidde dit opnieuw tot grote veranderingen in haar positie in de samenleving en de familie.

Ad van de Staaij studeerde Oosteuropese geschiedenis in Utrecht. Hij is werkzaam als senior-beleidsmedewerker HRM bij het Ministerie van LNV en freelance docent.

Literatuur

- . B.A. Engel, *Women in Russia 1700-2000* (Cambridge 2004).
- . N. Pushkareva, *Women in Russian History from the Tenth to the Twentieth Century* (Stroud 1997).
- . D. Ransel, *The Family in Imperial Russia. New Lines of Historical Research* (Urbana 1976).
- . B. Eklof en S.P. Frank, *The World of the Russian Peasant. Post-Emancipation Culture and Society* (Boston 1990).
- . B.E. Clements, B.A. Engel en C.D. Worobec, *Russia's Women. Accommodation, Resistance, Transformation* (Berkeley 1991).
- . B. Farnsworth en L. Viola ed., *Russian Peasant Women* (Oxford 1992).

“Een werkzaam leven is een gelukkig leven”

Een portret van Frederike van Uildriks (1854-1919)

“Oh, die vrouwenquaestie! Met zeer groote ingenomenheid hebben wij hier steeds gewag gemaakt van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, het vorige jaar in Den Haag gehouden, want die krachtige uiting van energie, die blijken van vermogen tot samenwerking in eenswillendheid moesten bewondering en sympathie wekken. Maar dat nu daarop volgen moest een zoo enorm lange reeks van geschriften, die van meet af aan het vrouwenvraagstuk behandelden, het nu van deze, dan van gene zijde zijn geweest, moet voor het publiek niet zoo bijzonder aangenaam zijn geweest en moet het bijna zijn verrukking over ‘het boek van het jaar 1898’ hebben doen betreuren. Want hoe lankmoedig dat publiek ook is, aan alles komt een eind en de berg van geschriften naar aanleiding van ‘Hilda van Suylenburg’ verschenen, is langzamerhand verpletterend, overstelpend groot geworden.”

Zo begon Frederike van Uildriks in 1899 haar wekelijkse ‘In Vogelvlucht’ in *Op den Uitkijk*. Hoewel het emancipatiestreven een belangrijke rol in haar leven speelde en zij er meerdere keren over gepubliceerd heeft, is ze een vrij onbekende figuur in de vrouwenbeweging gebleven. Ondanks het feit dat ze bevriend was met Aletta Jacobs, familie was van Anette Versluys-Poelman en Marie Rutgers-

Hoitsema en ze zelf rond 1900 een behoorlijke landelijke bekendheid genoot als schrijfster en publiciste. Haar ‘vrije huwelijk’ met Vitus Bruinsma zal hierbij een voornamelijk hebben gespeeld. Het zorgde er voor, dat ze beiden hun baan in het onderwijs moesten opgeven en dat het merendeel van hun familie en kennissen zich van hen af keerde. Vanaf het moment van hun ongehuwd samenwonen

Een niet zo flatteus portret van Frederike op oudere leeftijd in Lochem. Particulier bezit Eddy ter Braak.

tot aan hun levenseinde hebben ze een erg teruggetrokken leven geleid. Dit laatste blijkt uit haar dagboek, dat in 1995 is teruggevonden. Het geeft ons een indruk van haar leven tussen 1877 en 1910.

Groningen

Frederike werd op 31 mei 1854 in Groningen geboren, als oudste dochter van Jozua Wientjes van Uildriks en Sara Maria van de Moer. Haar vader was gemeentesecretaris in deze stad. Ze groeide op in een progressieve omgeving waar de Verlichtingsideeën duidelijk weerklank hadden gevonden. De Verlichting, gekenmerkt door een optimistisch geloof in de mogelijkheden van de mens, hechtte groot belang aan emancipatie van onderdrukte groepen, aan volksonderwijs en aan het vergaren van kennis. Binnen diverse genootschappen, die ontstonden, werden de nieuwste inzichten op wetenschappelijk en cultureel gebied uitgewisseld. Ook waren er leesgezelschappen, waarvan de leden - voornamelijk afkomstig uit de gegoede burgerij - gezamenlijk boeken en tijdschriften aanschafte en soms discussie- en voorleesbijeenkomsten hielden. Deze genootschappen waren aanvankelijk meestal voorbehouden aan mannen, maar vrouwen werden al gauw als ‘toehoorders’ en later als gewone leden toegelaten. Zo was het ook in Groningen. Frederike maakte er, gretig als ze was naar kennis, druk gebruik van. Ze bezocht de bijeenkomsten van het ‘Natuurkundig- en Scheikundig Genootschap Physica’, de lezingen van de ‘Maatschappij tot Nut van het

Een foto van de familie Van Uildriks in Hilversum in de tijd dat Frederike in Amsterdam werkte. Vlnr.: Rudolph Loman (verloofde van Gonne), Gonne, moeder, Frederike, Annie. Particulier bezit Eddy ter Braak.

Algemeen' en van 'Discendo'. In 1879 werd ze lid van het Groninger Leesmuseum, een leesgezelschap zoals hierboven is beschreven.

Ze was niet van plan om na haar schooltijd het 'ledige' leven van een huisvrouw te gaan leiden, al was dat in haar tijd bij de gegoede burgerlijke stand gebruikelijk. Frederike wilde verder studeren en een beroep uitoefenen. Veel mogelijkheden waren er in dat opzicht in haar tijd nog niet. Vrouwen werden slechts bij uitzondering aan universiteiten toegelaten. Zo'n uitzondering was er voor Aletta Jacobs. In 1871 werd zij 'zonder veel problemen' toegelaten tot de Groninger universiteit. Maar wel pas nadat haar vader zich tot minister-president Thorbecke had gewend en deze er zijn fiat aan had gegeven. Zij was de eerste vrouw die in ons land promoveerde. Op de dag van Aletta's promotie was Frederike in de universiteit aanwezig om een college te volgen. Ze schreef er over in haar dagboek: "Zaterdag 8 Maart. 2-4 college. Promotie van mej. Jacobs. We zagen haar uit de zaal komen."

Frederike had waarschijnlijk graag, net als haar vader en Aletta, een universitaire opleiding gevolgd. De zwakke financiële situatie thuis in de jaren na vaders vroege overlijden heeft haar daar waarschijnlijk vanaf gehouden. In plaats daarvan maakte ze gebruik van de opleiding voor onderwijzers, één van de weinige hogere beroepsmogelijkheden voor vrouwen die al wel bestond. Ze heeft haar onderwijsbevoegdheid tijdens haar middelbare opleiding aan de 'Franse school' behaald. Hier werden naast de gewone lesuren meisjes opgeleid voor het onderwijsexamen.

In 1877 kreeg ze een baan aan de Openbare School (ULO) voor meisjes in Groningen. Na het behalen van de hoofdkte in 1878 stapte ze over naar de plaatselijke Gemeentelijke H.B.S. voor meisjes. Hier bleef ze tot 1886, het lesgeven ging haar blijkbaar goed af. Op 24 juni 1879 noteerde ze in haar dagboek: "'t Gaat goed op school en het stroomt bouquetjes van de meisjes, soms 15 in één week."

In 1879 werd ze lid van de Vereniging voor Leerkrachten aan Instellingen voor Middelbaar Onderwijs (VLMO). Hier leerde ze op een vergadering Vitus Bruinsma kennen. Hij was leraar aan het Stedelijk Lyceum in Leeuwarden en getrouwd met Hilda van den Berg. Vitus was een bijzonder actieve, sociaal bewogen man. Hij kwam uit een Fries katholiek geslacht, maar was via Multatuli's gedachtegoed steeds meer verzeild geraakt in de wereld van de vrijdenkers en de socialisten. Behalve met onderwijs en politiek hield hij zich bezig met de emancipatie van de vrouw, het populariseren van de wetenschap, het bestrijden van de kwakzalverij, het bestrijden van het gebruik van sterke drank, het streven naar algemeen stem- en kiesrecht en het eetherstel voor zijn vriend Multatuli. Frederike voelde zich sterk tot hem aangerokken. Ze kwam al gauw bij Vitus en Hilda thuis. Op donderdag 13 april 1882 noteerde ze in haar dagboek: "12.27 u. ging ik naar Leeuw. Beiden haalden mij af, gewandeld, voorkamer na den eten.[...] Vrijd. met hem 10-12 scholen (burgersch. en gym.) gezien en op 't leesmuseum gezeten. Mijn plaats ingenomen op het voetenbankje tegen de armléuning van zijn groote stoel geleund. [...] We zaten met de saaie dames Colland, hij naast mij, ik was wèl gelukkig in zijn gezelschap en

wederkerig was het, geloof ik, ook. 't Is wel een wonderlijke sympathie, goddank, dat ik hierbij niet alles van de omstandigheden heb laten afhangen, maar door dat eerste bezoek in de winter den stoot tot onze vriendschap heb gegeven. Hij is ook allernuverst, vlug, vief en gevat, niet knap, maar deelend in al wat hem betreft en hij engelachtig voor en met haar. [...] Samen half 9 brachten ze mij naar de trein! Wat een geest heeft hij! En hoeveel hart erbij! Ik kan in alles met hem sympathiseeren en altijd begrijpt hij mij; mijn gansche wezen heb ik aan hun beiden geopenbaard en zij mij het hunne."

Vitus voelde zich ook sterk tot haar aangerokken. Waarschijnlijk voelden ze zo'n sterke verwantschap, omdat ze met elkaar op voet van gelijkheid konden praten en elkaars interessen en ideeën over de gewenste sociale en maatschappelijke veranderingen deelden, iets dat hij blijkbaar bij zijn eigen vrouw miste. Tijdens de vergaderingen van het VLMO, toen nog zoals de meeste organisaties een typische mannenwereld, voerde Frederike meer dan eens het woord, vooral over zaken die de positie van de meisjes in het onderwijs betroffen. De zoon van de Groningse hoogleraar Tellegen, een goede bekende van de familie Van Uildriks, bracht haar in 1882 in contact met de Amerikaan Theodore Stanton. Deze vroeg haar een stuk te schrijven over de positie van de vrouw in Nederland voor zijn boek *The Woman Question in Europe*. Toen het in 1884 verscheen, bleek Frederikes bijdrage vervangen te zijn door een stuk van Elise van Calcar. Wel waren delen van haar artikel als voetnoot gebruikt. Onder de titel 'De Nederlandsche vrouw' verscheen het echter in 1883 in *Vragen des Tijds*.

Amsterdam

In 1886 nam Frederike een baan aan in Amsterdam bij de Bijzondere Middelbare School voor meisjes. De reden was: "Hoog tractement, zucht naar verandering, trek in geschiedenisstudie." Ze was ondertussen al in het bezit van de lagere akten voor Frans en Duits en de middelbare akten voor Nederlands en aardrijkskunde. Over haar Amsterdamse tijd is niet veel bekend. Wel wordt in publicaties aangegeven dat ze tot de kring rond Wilhelmina Drucker behoorde. Verder zijn er artikelen van haar uit die tijd, onder andere over de positie van de vrouw, terug te vinden in bladen als *De Vrouw*, *Sociaal Weekblad*, *Vragen des Tijds*, *De Amsterdamer* en *Recht voor Allen*.

In haar dagboek vermeldde ze over haar Amsterdamse tijd nauwelijks iets. Wel dat ze "trots velo en geëmancipeerdheid" was aangenomen en dat er later pogingen zijn gedaan op aandrang van het bestuur "de velo te doen verkoopen", maar dat dit was "afgestuit op mijn verzet tegen dwaze vooroordeelen". Maar, behalve de vermelding, dat ze kennis heeft gemaakt met Aletta Jacobs, haar partner Carel Gerritsen en de dames Hélène Mercier en Marie Muysken, niets over haar activiteiten voor de vrouwenbeweging.

Gorredijk

Haar contacten met, en haar liefde voor Vitus waren in haar Amsterdamse tijd alleen maar toegenomen. Hun relatie viel steeds meer op. Binnen de Friesche Volkspartij, waarvan Vitus de voorzitter was, kwamen in 1891

Vitus Bruinsma.
Particulier bezit Eddy ter Braak.

daardoor stemmen op om hem af te zetten. Dat gebeurde niet, maar de consternatie zorgde er voor, dat Vitus zich zo in opspraak gebracht voelde, dat hij zijn baan bij het onderwijs opzegde. Hij besloot toen ook van zijn vrouw te scheiden (een scheiding van tafel en bed). Frederike heeft daarop haar baan ook opgezegd om met hem te gaan samenwonen in Gorredijk. Een erg ingrijpende gebeurtenis voor beiden, want hierdoor werd de band met veel familieleden, vrienden en bekenden doorgesneden. Frederike heeft haar moeder, nadat ze het haar verteld had, nooit weer gezien. In haar dagboek vermeldde ze er niet veel over. Blijkbaar heeft ze er later, tussen eerder geschreven regels, wel wat over neergekrabbeld: "ontslag 29 Juli '91, 2 Sept. naar afscheid uit L(*eeuwarden*, *EtB*), 12 Sept. laatste schooldag, 19 Okt. vertrek van H(*ilda Bruinsma*, *EtB*) uit L(*eeuwarden*, *EtB*), 4 Oct. onthulling thuis." Ze hadden bedacht, dat ze in hun levensonderhoud zouden kunnen voorzien door te gaan vertalen en schrijven. Dat is ook goed gelukt. Frederike heeft gedurende haar leven voor ongeveer veertig kranten en tijdschriften geschreven en daarnaast vijftientwintig boeken, vertaald, bewerkt, of geschreven.

In Gorredijk, in het centrum van het Friese zuidoosten, had het socialisme in de tweede helft van de negentiende eeuw een massaal karakter gekregen. Dat kwam door de onderdrukking van de arbeiders in het veen, de grote werkeloosheid van de jaren '80 en het optreden van mensen als Domela Nieuwenhuis en Vitus Bruinsma. Vitus is in Gorredijk politiek heel actief geweest, zelfs nog enige tijd als raadslid. Maar na vier jaar was de teleurstelling over het resultaat echter zo groot, dat ze besloten uit Friesland te vertrekken. Vitus' achteruitgaande gezondheid speelde hierbij ook een rol. Frederike heeft zich in Gorredijk nauwelijks met de politiek bemoeid. Wel heeft ze op dat gebied Vitus ondersteund. Ze hield zich vooral bezig met het schrijven van artikelen voor kranten en tijdschriften en het schrijven en bewerken van boeken. Daarnaast deed ze veel vertaal-

Frederike van Uildriks. Bron: Bijblad van *De Aarde en haar Volken*.

Een foto van de gezusters Van Uildriks op jeugdige leeftijd. Annie, Frederike en Gonne. Particulier bezit Eddy ter Braak.

werk voor *De Aarde en haar Volken*. Ook maakte ze vaak grote wandelingen in de omgeving.

Lochem

In 1896 verhuisde het stel naar Lochem, vooral de mooiere omgeving trok hen. Vitus hield zich hier bezig met het schrijven van artikelen en boeken, voor zover zijn zwakker wordende gezondheid dat toeliet. Voor Frederike begon de dag met vroeg opstaan, ontbijten en dan volgde, als het enigszins kon, een bad in de Berkel, vaak ook 's winters. Daarna maakte ze regelmatig een flinke wandeling van zo'n twee uur. De rest van de dag besteedde ze aan haar lees-, schrijf- en vertaalwerk. Huishoudelijk werk deed ze niet veel, dat vond ze zonde van de tijd.

In 1899 schafte Frederike zich weer een fiets aan. Het fietsen was voor haar belangrijk. Niet alleen omdat je er grotere afstanden mee kunt overbruggen, het de mensen meer vertrouwd maakt met het buitenleven en het oog geeft voor de schoonheid en de wonderen uit het planten- en dierenrijk, zoals ze de lezers in een artikel in *Op den Uitkijk* op 30 augustus 1902 voorhield. Ook was zij van mening dat fietsen, in het bijzonder voor de vrouw, een heilzame ontwikkeling heeft op de ontwikkeling van het lichaam en het moed, zelfvertrouwen en tegenwoordigheid van geest vermeerderd en versterkt.

Frederike heeft gedurende haar tijd in Lochem over allerlei onderwerpen geschreven, maar toch vooral over de natuur. Als redactrice van het bijblad van *De Aarde en haar Volken* dwaalde ze nog wel eens van het eigenlijke doel van het blad af. Ze schreef dan over de natuur, de spelling, of de 'vrouwen-quaestie', zoals het openingsstukje van dit artikel al duidelijk heeft gemaakt. De uitgever was daar niet zo gelukkig mee en verbood haar in 1901 dit nog te doen. Dat vond ze erg jammer.

Frederike schreef vier kinderboeken in Lochem, waarvan *Gonda van Overduin* haar 'tendensroman' is geworden. Het verhaalt van een burgermeisje, dat zich niet altijd zo onderdanig opstelt, als van haar verwacht wordt. Een meisje ook, dat niet van oppervlakkigheid houdt, graag leest en een opleiding wil volgen voor apothekersbediende. Van haar ouders krijgt ze hiertoe de kans,

hoewel de omgeving het daar niet mee eens is. Bovendien wordt ze verliefd op een intelligente jongen uit de arbeidersklasse. Frederike en Vitus hebben aan een paar boeken ook gezamenlijk gewerkt. Op *Het leven der planten*, *Plantenschat*, *Vlinderwereld* en *Natuurgenot* staat hun beider naam. Frederike noemde dit in haar dagboek 'hun huwelijks-aankondiging'.

Ondanks hun afzondering in Lochem raakten ze hun interesse voor het wereldgebeuren allerm minst kwijt. Allerlei binnen- en buitenlandse kranten en tijdschriften zorgden er voor, dat ze op de hoogte bleven. De vrouwenbeweging bleef ook belangrijk voor hen, al voor 1900 waren beiden algemeen lid van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. In 1901 begon Frederike bovendien met het dragen van reformkleding, dit is kleding zonder een knellend, de gezondheid bedervend, korset en knellende kousenbanden. Deze destijds spraakmakende vorm van dameskleding paste geheel in de lijn van het opkomende streven naar vrouwenemancipatie en naar een gezond-

dere wijze van leven. Uit haar dagboek: "De losse kleding met knopen en kousenophouders enz. draag ik nu ruim een week; het groote pak uit Den Haag kwam Woensdag 27 November en van den dag af, ben ik heerlijk in reformkleding gestoken, "los van alle banden", zei Br., "maar niet van die ons onverbrekelijk vereenigen." "

Toen Vitus in 1908 in het Lochemsche ziekenhuis werd opgenomen met afasie-verschijnselen, kwam Frederike noodgedwongen weer meer met andere mensen in aanraking. Aangezien ze dit als erg plezierig ervaarde, ging ze weer allerlei contacten leggen en mensen bezoeken. Ook besteedde ze weer meer aandacht aan haar uiterlijk. In haar dagboek vermeldde ze daarover: "In mij groeit de wensch naar meer gewone kleding. Een reformjapon, eenigszins naar de mode, heeft de naaister mij al gepast, een aardig naaister-tje hier, niet dus de Gorredijksche juffr. Numan, die sinds 1891 de soepjurken maakte, de laatste 12 jaar zonder ooit te passen. Van morgen den kapper, die ons altijd tegelijk kwam knippen, gezegd, dat ik het haar wou laten groeien. Niet animeerend, dat het wel een jaar kan duren, eer 't kan worden opge-maakt."

In 1910 werd ze lid van de Lochemsche afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Ze werd al gauw vice-voorzitter van de afdeling. De gezondheidstoestand van Vitus ging in 1915 zover achteruit, dat hij in een ziekenhuis in Rotterdam moest worden opgenomen. Hier overleed hij op 28 augustus 1916. Frederike heeft hem drie jaar overleefd. Gedurende deze tijd heeft ze geprobeerd haar schrijfwerk zo goed mogelijk voort te zetten. Uit haar laatste levensjaar stamt nog een artikel van ongeveer honderd bladzijden over de reiziger-plantkundige Frans N. Meijer. Onder hun motto 'labor omnia vincit' heeft ze geprobeerd zijn verlies te verwerken. Ze had het er erg moeilijk mee. Op 20 mei 1919 was ze er zo slecht aan toe, dat ze moest worden opgenomen in het sanatorium De Oldenhof te Gorsseel. Hier overleed ze op 12 juli 1919.

Eddy ter Braak (29 juli 1943) was tot augustus 2004 leraar biologie aan een scholengemeenschap in Almelo. Hij maakt nu gebruik van de FPU. Hij is sinds 1995 bezig met het verzamelen van gegevens over het leven en werken van Frederike van Uildriks.

Literatuur

- U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990).
- F. Dieteren en I. Peeterman, *Vrije vrouwen of werkmansvrouwen? Vrouwen in de Sociaal Democratische Bond, 1874-1894* (Utrecht 1984).
- W.J. Pouwelse, *Haar verstand dienstbaar aan het hart* (Tilburg 1993).
- J.A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten* (Zeist 1933).
- M. Braun, *De prijs van de liefde* (Amsterdam 1992).
- B. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1894).
- I. de Wilde, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de rijksuniversiteit Groningen 1871-1919* (Groningen 1998).
- M. Bosch en E. ter Braak, 'Dagboek van een "vrij" huwelijk', *Parallele levens. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 18 (Amsterdam 1998).
- A. Mellink, 'Vitus Bruinsma, pionier van het socialisme en Friesland', *Jaarboek voor de geschiedenis van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1976).

“Dat joden-gezanik altijd”

Carry van Bruggen en het antisemitisme in Nederland

Carry van Bruggen is één van de belangrijkste Nederlandse schrijfsters van de vorige eeuw. Ze groeide op in een joods orthodox gezin en maakte de assimilatie van de joden en de teloorgang van het joodse geloof in deze periode van zeer dichtbij mee. De romans die ze schreef over haar joodse jeugd en die ze zelf bestempelde als ‘aardige verhalen’ (tegenover haar serieuzere filosofische werk) zijn daarom meer dan alleen ontroerende romans. Van Bruggens literaire werk laat een tijdsbeeld zien dat een belangrijke aanvulling kan zijn op de historiografie van het begin van de vorige eeuw.

Het antisemitisme in Nederland voor de Tweede Wereldoorlog was minder erg dan in Duitsland. ‘Minder erg’ wil echter niet zeggen dat er in Nederland geen sprake zou zijn van antisemitisme. Dat de joden, ondanks hun wettelijke gelijkheid, nog allerminst geaccepteerd werden als gelijkwaardige medeburgers blijkt onder andere uit hun buitensluiting van clubs, restaurants en andere openbare gelegenheden. In de verzuilde samenleving publiceerde een katholiek tijdschrift als *De Gemeenschap* anti-joodse stukken. De protestant Abraham Kuypers publiceerde vanaf 1875 een reeks artikelen van zeer antisemitische toon. Historici lijken te aarzelen om deze houding tegenover de joden antisemitisch te noemen en met het antisemitisme in Duitsland en Frankrijk in gedachten is dat ook niet zo gek. Politiek antisemitisme zoals in de zojuist genoemde landen kwam in Nederland nauwelijks voor. Maatschappelijk antisemitisme daarentegen was aan de orde van de dag. Sporen van dit maatschappelijk antisemitisme vinden we in Carry van Bruggens literaire werk. Van Bruggen heeft meerdere romans geschreven over het joodse leven in Nederland (gebaseerd op haar eigen ervaringen) en deze romans vormen een geschikt aanknopingspunt om het antisemitisme in deze periode nader te bezien. Uiteraard kunnen we geen historische conclusies aan fictieve werken verbinden, maar bepaalde tendensen zijn wel waar te nemen en zeker de reacties op Van Bruggens werk zijn in dit geval veelzeggend.

Levensloop

Carry van Bruggen werd in 1881 geboren als dochter van een *gazzan*, een joods voorzanger en godsdienstleraar. Ze bracht haar jeugd door in Zaandam, waar de joden een kleine minderheid vormden. Als gevolg hiervan werd Carry op de lagere openbare school nogal eens geconfronteerd met minachting en vijandig gedrag op basis van haar joodszijn. In het enige interview dat met haar bekend is, door André de Ridder in 1915, vertelt ze in haar jeugd dagelijks geconfronteerd te zijn met het anderszijn dan anderen. Tegenover deze negatieve ervaringen stond dan wel de gezelligheid en veiligheid binnen het gezin, waar de joodse feesten en tradities in ere werden gehouden. Deze twee kanten aan de joodse godsdienstbeleving leidden voor veel joodse assimileren en in elk geval voor Carry van Bruggen tot een ambivalentie ten aanzien van het jodendom. Waar Carry in eerste instantie de joodse feesten nog met warmte ervaren heeft, woog deze warmte op een gegeven moment niet meer op tegen de angsten en het isolement die haar buiten het veilige gezin ten deel vielen. Dit had een steeds kritischer houding tegenover het geloof ten gevolg. Toen ze in 1900 Zaandam verruilde voor Amsterdam om daar als onderwijzeres te gaan werken, liet ze de joodse gebruiken steeds meer los. Buiten de invloedssfeer van haar vader kon dat blijkbaar, al ging dit met diepe schuldgevoelens gepaard. Uiteindelijk verbrak ze openlijk de band met het joodse geloof, hoewel uit haar romans blijkt dat ze er nooit helemaal los van is gekomen. Met name de boe-

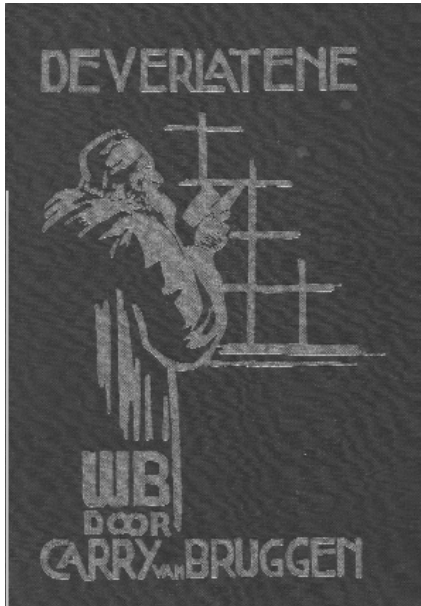
Carry van Bruggen. Bron: Jan Fontijn en Diny Schouten ed., Carry van Bruggen. Een documentatie (Den Haag 1985).

ken *In de schaduw*, *De verlatene*, *Het joodje* en *Het huisje aan de sloot* zijn hiervoor illustratief; in deze boeken houdt ze zich bezig met haar identiteit als joodse vrouw en de problematiek die daarmee samenhangt.

In de schaduw

In Van Bruggens debuutbundel *In de schaduw* (1907) blijkt al hoezeer haar jeugd beheerst geweest moet zijn door de problematiek van het anderszijn als joods kind dan de niet-joodse kinderen. Enerzijds was er een diep gevoel van betrokkenheid bij het geloof vanwege de warmte van de joodse feesten en tradities en anderzijds een afkeer van het geloof door het isolement en angst die deze teweegbracht buiten het gezin. Het verhaal ‘Uitdrijving’ stelt het antisemitisme op een beklemmende wijze aan de kaak. Een Russische man verschijnt tijdens *Jomtof*, een joods feest, bij een joods gezin aan de deur. Hij wordt uitgenodigd voor de maaltijd en tijdens het eten vertelt hij over de pogroms in Rusland, waarvan hijzelf slachtoffer is en waarbij hij vrouw en kind verloor. De volgende dag krijgt het Nederlandse gezin te horen dat ze het dorp moet verlaten, omdat de dorpingen geen joden in hun dorp tolereren (“‘Geen Joden op ‘t dorp’, hadden ze geschreeuwd.”). Het verhaal eindigt met de uittocht van het gezin, een onbekende toekomst tegemoet, niet wetend waar ze ooit welkom zullen zijn. Door in dit verhaal het relaas van een vreemdeling te verwerken over de pogroms in Rusland legt Van Bruggen als het ware een verband tussen het Nederlandse antisemitisme en de Russische verschrikkingen.

In het verhaal ‘Het onbegrepen’ maakt een joods jongetje zich druk over de vraag waarom hij toch altijd anders moet zijn dan de andere (niet-joodse) kinderen. Hij overdenkt alle narigheid die het geloof hem brengt, het uitlachen en schelden dat hem dagelijks ten deel valt. De meester had laatst gezegd: “dat joden-gezanik altijd” en de kinderen in

Cover van het boek
De Verlatene van
Carry van Bruggen.

Carry van Bruggen getekend door
Annie de Meester. Bron: Jan Fontijn
en Diny Schouten ed., *Carry van Bruggen*
(1881-1932) (Amsterdam 1978).

zijn klas schelden hem uit voor "smausie". Het resultaat is een bang jongetje dat niets liever dan niet-joods zou willen zijn. In het verhaal 'De boete' wordt hoofdpersoon Leentje door haar meester af en toe "dat kleine Jodinetje daar" genoemd, als hij zo gauw niet op haar naam kan komen. "Dan bedoelde hij het vriendelijk en hij zei het ook vriendelijk. Maar toch deed het haar pijn, want de anderen lachten en dat was niet zo vriendelijk bedoeld." Ook voor Leentje geldt haar thuis als een veilige plek, terwijl ze zich buitenshuis moet verweren tegen het schelden en de vernederende vragen van andere kinderen. "Thuis was het heerlijk, daar hadden ze hun eigen wereld, eigen zeden en eigen gevoel, daar verstonden ze elkander zonder woorden, daar voelden ze, hoezeer ze tezamen hoorden, te midden van de wereld der anderen, die niet altijd vijandig, niet altijd boosaardig, maar die toch altijd en in alles anders was." Op straat wordt haar toegeworpen: "Kijk uit je ogen Jodenkind, wat doe je 's zondags op straat, ga naar de synagoge, daar hoor je!"

Het joodje

In *Het joodje* (1914) zien we hoofdpersoon Bennie bijna onderdoor gaan aan zijn aparte positie. Hij zou zich graag willen losscheuren van het joodse geloof en de joodse tradities, maar omdat dat in de praktijk tevens een breuk met zijn gezin betekent, lukt het hem niet om het geloof achter zich te laten. Bennie wordt voortdurend heen en weer geslingerd tussen gevoelens van afkeer en ontzag voor de niet-joodse anderen; hij wil zijn eigen afkomst niet verloochenen, maar tegelijkertijd wil hij ook geen eeuwige buitenstaander blijven. Enerzijds voelt hij loyaliteit tegenover het joodse geloof van zijn ouders en voorouders. Hij haalt

hier zelfs een gevoel van trots en zelfvertrouwen uit; hij behoort immers tot het uitverkoren volk. Anderzijds wil hij heel graag geaccepteerd worden door de mensen met wie hij elke dag moet omgaan en wil hij maatschappelijk succes bereiken, zonder daarbij gehinderd te worden door zijn joodse afkomst. Bennie is zich constant bewust van zijn anders-zijn. "...doch het besef van zijn eigen afzonderlijkheid, omdat hij een Jood was en de anderen niet, herinnering aan geleden spot en hoon, vrees voor nieuwe, hadden hem in alles dat het Jodendom met zijn geschiedenis, zijn gebruiken en overleveringen betrof schuw van overgevoelig wantrouwen gemaakt."

Zijn bewondering voor de anderen wint het uiteindelijk van zijn trots en schaamte om zijn afkomst als hij een niet-joods vriendinnetje krijgt. Maar zijn dromen komen hem duur te staan, wanneer de broer van het meisje hun relatie verbreekt. In grove bewoordingen geeft deze broer hem te kennen dat een relatie van zijn zus met een joodse jongen totaal onacceptabel is. "Jij aap van een Jood (...) Jij aartsidoot, wat heb jij je eigenlijk in je zotten kop gehaald? Met mijn zuster, met Enny, jij, een Jood, die achter de boekenstal hoort, die gek is geworden van een beetje geleerdheid en omdat er iemand notitie van hem nam, omdat mijn moeder zoo goed was, je uit medelijden in huis te halen, speel jij nou de verleider (...) Ik walg ervan, ik walg van de enkele gedachte aan intimiteit tusschen mijn zuster en één van jouw miserabel godsvolk."

De verlatene

In het boek *De verlatene* leren we vier kinderen kennen die zich staande proberen te houden in een niet-joodse omgeving en van daaruit een negatieve hou-

ding ten aanzien van het joodse geloof aannemen. Het boek begint met een duidelijk voorbeeld van maatschappelijk antisemitisme. Het gaat om een passage waarin een vrouw radijs wil kopen van de groenteboer. De radijs echter blijkt gereserveerd te zijn voor een joods gezin, waarvan de kinderen net komen aanlopen: "Jou pertale, smerige, kleine smaushaus", scheldt de vrouw tegen het jongetje, omdat hij de radijs die zij wil kopen, meeneemt voor zijn moeder. De kinderen reageren rustig met dat ze niet mag schelden, waarop de vrouw antwoordt: "Is dat schelden as 'k zeg dat jullie smaushauskinderen bennen, of wou je zeggen van néé?" "Een smaushaus is een dief... een smaushaus is een dief (...) en we zijne geen dieven", huilt het meisje. "Een Jood en een smaushaus, da's gelijk, zo heb ik 't te minste altijd gehoord", antwoordt de vrouw.

In *De verlatene* staat de teloorgang van het joodse geloof centraal. De vader, de verlatene, is een zeer vroom man, die strak aan de regels van het geloof vasthoudt, zonder daar een kritische blik over te laten gaan. Zijn twee zonen echter, Daniël en Jozef, denken kritisch na over het geloof. Jozef kiest voor de zogenaamde 'vrije' joden, de liberalen. Daniël wil zich niet langer houden aan de strakke regels van het geloof, waar hij de zin niet van inziet en breekt uiteindelijk openlijk met dit joodse geloof. Roosje voelt een diepe gehechtheid met het geloof tot ze verliefd wordt op een niet-joodse man. Haar houding tegenover het geloof verandert en het geloof moet wijken voor de liefde.

De laatste dochter, Esther, toont de meeste overeenkomsten met de eerder genoemde hoofdpersoon uit *Het joodje*, Bennie. Ze heeft zich al op zeer vroege leeftijd van het joodse geloof afgekeerd, niet uit reflectieve overwegingen, maar puur omdat ze hinder van het geloof ondervindt. Zij wordt vooral gedreven door het idee dat ze rijk wil zijn en haar joodse afkomst staat haar in de weg naar die rijke en betere toekomst. "Hij wist nog wel, hoe ze (Esther) altijd had willen spelen met voorname, niet-joodse kinderen en hoe die haar hadden in hun jonge wreedheid gehoord en met geringschatting afgestoten. Toen had ook bij haar de eerezucht, de begeerte boven hen uit te stijgen, hun meerdere te zijn, zich omgezet in haat. Maar terwijl zijn haat zich keerde naar de gewaande verdrukkers, was de hare, hevig, somber, onstuimig, de onberedeneerde haat van een verwoed kind, teruggevalen op haar Jodinzijn, op het Jodendom, op alles wat Joods was en van Joden kwam, en dat haar stijgen belette." Esther scheldt zelfs een keer de joodse bediende in hun winkel uit: "Jood...Jood...laat me los...ik laat me niet zoenen door een Jood."

Reacties op Van Bruggens werk

De diepe woede en verontwaardiging die zowel in *In de schaduw*, *Het joodje* en *De verlatene* naar voren komen, lij-

ken duidelijk te wijzen op persoonlijke antisemitische ervaringen van Carry van Bruggen in haar jeugd. Op haar roman *Het joodje* werd vanuit joodse kring heftig gereageerd, ondermeer in de *Joodsche Wachter*. I. Cohen Hzn., destijds een van de belangrijkste zionisten in Nederland, reageert in 1914 in *De Nieuwe Amsterdammer* zeer fel en verwijt Van Bruggen dat ze haar eigen volk haat. "Het Joodje, ge weet het zelf hoeveel arme, arme jodenkinderen op hunne scholen zoo worden gescholden, omdat zij onooglijk, stumperig, anders zijn. Waaraan ontleent gij het recht met dien scheldnaam in groote letters uwe literaire producten aan te kondigen, zoodat alle kinderen en ouders nog eens bevestigd zien, wat ze schelden en plagen op de scholen? Waaraan ontnemt gij, wier naam in het Jodendom geen klank heeft, het recht, op zoo'n liefdelooze wijze, de fouten, die gij meent te zien in uw volk, ten toon te stellen voor de gretige oogen van Jan Rap en zijn maat? (...) En we ontzeggen u het recht nog verder over ons te schrijven, ons te beschimpen. Bijna alle Joden van onze dagen zijn geboren uit milieus, gelijk aan die gij in *De verlatene* en dit boek (*Het joodje*) gedeeltelijk juist hebt geschetst." Jaap Meijer zegt over Van Bruggens typering van de risjes, het maatschappelijk antisemitisme in *Het joodje*: "Dat is wel juist getekend."

Deze reacties van Meijer en Cohen lijken er op te wijzen dat de antisemitische sfeer, zoals die in *Het joodje* en *De verlatene* door Van Bruggen geschetst wordt, daadwerkelijk overeenstemt met de werkelijkheid. De verhaallijnen in deze boeken zijn weliswaar fictief, maar de negatieve houding tegenover joden, zoals Van Bruggen die beschrijft in haar fictie, moet in Nederland begin twintigste eeuw eerder als normaal dan als uitzonderlijk beschouwd worden. Het uitschelden van joden en het hen overal buitensluiten, was vrij algemeen in deze tijd. Dat dit schelden en buitensluiten vaak op zeer subtiele wijze plaatsvond, is geen reden om het niet als antisemitisme te bestempelen.

Elk personage in Van Bruggens romans heeft zwaar te lijden onder de pestende, najouwende, schoppende kinderen, maar nog meer onder het discriminerende en vernederende gedrag van hun ouders en leraren. Nergens blijkt het mogelijk het onderscheid even niet te voelen, overal en altijd worden ze eraan herinnerd dat ze joden zijn, anders en minderwaardig. De vernedering van dit altijd en eeuwig anders-zijn, kan niet anders dan door Van Bruggen zelf doorleefd zijn. De woorden waarmee haar personages worden uitgescholden, zullen haar niet vreemd in de oren geklonken hebben en zullen haar als dochter van een *gazzan* waarschijnlijk zelfs vaker naar het hoofd geslingerd zijn dan andere joodse kinderen. Haar werk toont de diepe littekens die dit maatschappelijk antisemitisme heeft achtergelaten.

Carry van Bruggen. //Bron: Jan Fontijn en Diny Schouten ed.,
Carry van Bruggen (1881-1932) (Amsterdam 1978).

Channa Kalman (1975) studeerde Taal- en Cultuurstudies aan de Universiteit Utrecht. In 2004 studeerde ze af op een doctoraalscriptie over humor en Holocaustliteratuur. In den beginne was Auschwitz: Humor in de internationale Holocaustliteratuur. Over Carry van Bruggen schreef ze eerder een artikel in de bundel *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940*.

Literatuur

- . J.C.H. Blom ed., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995).
- . Carry van Bruggen, *In de schaduw (van kinderleven)* (Amsterdam 1907). 2e druk 1983.
- . Carry van Bruggen, *Het joodje* (Amsterdam 1914). 2e druk 1919.
- . Carry van Bruggen, *De verlatene. Een roman uit het joodsche leven* (Amsterdam 1909). 18e druk 1966.
- . Jan Fontijn en Diny Schouten, *Carry van Bruggen. Een documentatie* (Den Haag 1985).
- . J.M.J. Sicking, *Overgave en verzet. De levens-en wereldbeschouwing van Carry van Bruggen* (Groningen 1993).
- . Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Over leven en werk van Carry van Bruggen* (Amsterdam 1980).

De stijl van Beatrix

Onlangs verscheen onder redactie van C.A. Tamse de bundel De stijl van Beatrix ter gelegenheid van het 25-jarige regeringsjubileum van de koningin. De titel is bedrieglijk want eigenlijk is het meer een boek over geschiedenis en functioneren van de monarchie sinds 1813. Negen wetenschappers, elk vanuit hun eigen professie, laten hun licht schijnen over de stijl van de monarchie in heden en verleden. Dat leidt onvermijdelijk tot veel overlap in de analyses, maar interessant is de gekozen benadering wel. Ook Beatrix zelf komt aan het woord. Aan het einde van de bundel is de toespraak afgedrukt die zij hield bij de aanvaarding van haar erepromotie in Leiden op 8 februari 2005.

De auteurs gaan niet in op de voors en tegens van de monarchie. In zijn inleiding schrijft Tamse dat deze discussie langzamerhand 'tot kleingeld versleten argumentenkapitaal' is geworden. Voor hem is de monarchie een gegeven dat wetenschappelijk onderzoek verdient. Veel van het geschrevene is gebaseerd op eerdere publicaties over de monarchie en het is dus vooral interessant om te analyseren wat de auteurs zeggen over 25 jaar Beatrix.

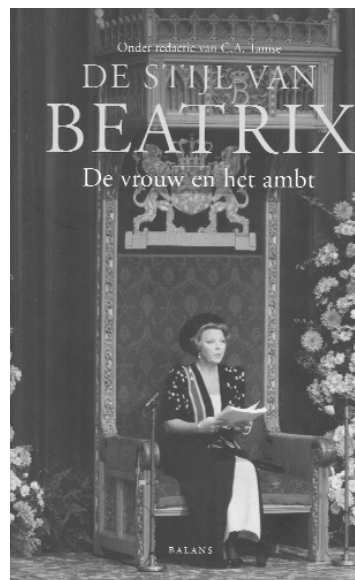
De beleving van Nederlanders, vooral de fascinatie en steun voor de monarchie, komt in verschillende bijdragen naar voren. Maria Grever doet dat door in te gaan op het gender-aspect van het koningschap. Zij behandelt de theorie van het duale lichaam die vanaf de middeleeuwen school maakte. De theorie behelst het idee dat de koning twee lichamen heeft: het sterfelijke, natuurlijke lichaam en het superieure politieke lichaam dat onsterfelijk en onaantastbaar is. Het 'zwakke' lichaam van de vrouw hoefde dus geen belemmering te zijn om van haar een koningin te maken. Volgens Grever is, dankzij het feminisme, het politieke en natuurlijke lichaam tegenwoordig meer in balans. De vrouw Beatrix is niet meer ondergeschikt aan haar functie als koningin. Grever gebruikt het beeld van het politieke lichaam vooral om te laten zien dat Beatrix beide kan zijn. Zo was zij bij de begrafenis van Claus vooral de rouwende weduwe. Maar tijdens de begrafenis van koning Hoessein - een islamitische begrafenis voor vrouwen verboden - werd Beatrix geen strobreed in de weg gelegd om aanwezig te zijn. Zij was nu niet de vrouw Beatrix maar de koningin van Nederland.

In de andere bijdragen wordt het beeld bevestigd dat voor Beatrix dat 'politieke lichaam' cruciaal is om de monarchie betekenis te geven. Historicus Henk te Velde meent dat Beatrix bewust kiest om een werkelijk 'koninklijke stijl' uit te dragen en 'het volk' op afstand te houden. Ook de socioloog Ellemers komt tot de paradoxale conclusie dat de vorstin het irrationele geloof in de monarchie levend houdt door het ambt zo rationeel mogelijk uit te oefenen. De bedreiging komt vooral van de kant van de pers. Niek Van Sas spreekt over 'versoaping' waardoor de koninklijke familie wordt gepresenteerd als een verzameling acteurs, die het volk amuseren met hun streken en belevenissen. Huub Wijffjes laat zien dat die nadruk op 'echt menselijk

nieuws' in de media voor Beatrix reden is om de monarchie af te scherpen. Moderne journalisten beschouwen de koninklijke familie meer als een uitdaging dan als een instituut dat met respect behandeld moet worden. Dat leidt vaak tot (onware) berichtgeving die de monarchie geen goed doet.

Beatrix ziet het als haar taak om de monarchie 'in alle waardigheid' en 'ongeschonden' door te geven aan de volgende generatie. Dat wil zij niet doen door populair te worden maar vooral door een inhoudelijke benadering van het koningschap te kiezen. Zij speelt daarom haar staatsrechtelijke rol voluit. Jan Vis laat zien dat de onduidelijkheid in het staatsrecht haar de ruimte geeft om dat te doen. Ook de presentatie van de monarchie door de moderne kunst hoort bij dat inhoudelijke koningschap. Jan Teeuwisse noemt het 'onthutsend' dat moderne monarchen zich omringen met de burgerlijkheid van traditionele chic in plaats van, net als in voorbije eeuwen, leiding te geven aan vernieuwing in de kunst. Beatrix is een uitzondering. Zij beoefent zelf de beeldhouwkunst terwijl modern vormgegeven staatsieportretten de monarchie een modern aanzien geven. Deze inhoudelijke benadering is succesvol gebleken. Haar benadering van het koningschap en haar omhelzing van moderne, moeilijk toegankelijke kunst is elitair te noemen en komt daarom soms wat stijf over. Toch is het door Beatrix gelukt de monarchie een stevige basis te geven en populair te maken. Althans, dat is de analyse die de auteurs uiteindelijk maken.

Een republikein zal bij lezing van het boek de moed in de schoenen zinken. Te Velde stelt vast dat de kansen op een republiek nihil zijn, Vis denkt dat er nauwelijks steun is voor een beperking van de koninklijke rol in de politiek en Van Sas maakt het af met de constatering dat alle recente activiteiten van republikeinen de monarchie alleen maar hebben versterkt. Hoe waar en wetenschappelijk dat misschien ook is, het maakt des te meer duidelijk hoe moeilijk het is om de monarchie afstandelijk en wetenschappelijk te benaderen zonder één van beide kampen van argumentenmateriaal te voorzien. Omdat de auteurs de monarchie als een gegeven beschouwen, biedt het boek vooral verklaringen voor het succes van Beatrix. Ondanks het feit dat de bundel veel interessante denkbeelden oplevert voor vernieuwend onderzoek naar de monarchie, zullen velen het boek daarom ook lezen als een ode aan 25 jaar Beatrix.

Jaap van Rijn promoveert aan de Rijksuniversiteit Groningen op een studie naar parlementaire debatcultuur in de negentiende eeuw.

C.A. Tamse ed., De stijl van Beatrix. De vrouw en het ambt. Balans, 2005. 263 blz. ISBN 90 5018 659 9. € 19,95.

Gaten in de Tweede Feministische Golf

Bij de viering van het 70-jarig bestaan van het IAV werd ruim aandacht gegeven aan de zogenoemde Tweede Feministische Golf. Het boek *De Vrouw Beslist*, geschreven door Vilan van de Loo, rolde van de pers en tijdens de Feministische Kennisquiz – op 30 november 2005 gepresenteerd door Adelheid Roosen – werd menig debat uit die tijd nieuw leven ingeblazen.

De tijd vliegt, zij die erbij zijn geweest weten het vast nog als de dag van gisteren. Dat je meedeed aan de vrouwenstaking of rondliep met je buttons van Vrouwen tegen Kernwapens en natuurlijk het vrouwenteken met de vuist erin! Nu, zo'n dertig jaar later, is het alweer een onderdeel geworden van onze moederlandse geschiedenis. Bij het IAV hebben we natuurlijk ons uiterste best gedaan om zoveel mogelijk boeken, documenten, archieven en beeldmateriaal uit die tijd te bewaren. Maar zoals met elk tijdperk is het lastig om, op het moment dat je er middenin zit, te kunnen overzien wat er later echt belangrijk zal worden gevonden en waar je dus je aandacht op moet richten met collectioneren.

En dus zijn er nog veel zaken waar we helaas geen materiaal over hebben of waar we te weinig van weten. Zo is er in het beeldarchief niet veel te vinden over de beroemde lesbische groep 'Paarse September'. Verder missen we de 'kuttentfilm', waar ook tijdens de Feministische Quiz aandacht aan besteed werd. Na de vraag van Adelheid Roosen

wie deze film kende, gingen alle handen in het team "echte feministen" omhoog en bij de volgende vraag, wie er zelf in de film zat, bleven er nog steeds twee handen in de lucht.

Redenen genoeg dus om een oproep te doen in deze rubriek: wie heeft er nog beeldmateriaal van de Tweede Golf, zoals buttons, spandoeken, foto's en affiches? En wie heeft een kopie van de beroemde 'kuttentfilm' die het IAV graag wil toevoegen aan haar collectie? Wie heeft er informatie over bijgaande foto's? We horen het graag!

Als je materiaal wilt schenken aan het beeldarchief of je weet meer over deze foto's, neem dan contact op met beeldarchivaris Elkie Jordans: beeld@iav.nl of 020-6651318. Archiefmateriaal is ook zeer welkom (Annette Mevis, archivaris). Als je wilt weten wat er al aanwezig is op het IAV: kijk in de catalogus op www.iav.nl/beeldmateriaal Als je de integrale catalogus beeldmateriaal doorzoekt op het onderwerp "Tweede Feministische Golf", zie je alle foto's en affiches die we over dit onderwerp in de collectie hebben.

Het boek De vrouw beslist, de Tweede Feministische Golf in Nederland is te koop bij het IAV. Zie www.iav.nl/publicaties

'Dolle Mina': Deze foto heeft te maken met Dolle Mina en is rond 1970 gemaakt, waarschijnlijk door Eva Besnyö. Maar wie zijn dit en waar vindt deze bijeenkomst plaats? En waar gaat het over?

'Vrouwenaktiedag': De foto is gemaakt op 31 mei 1975, althans dat staat op de affiche te lezen. In het midden zit Hemy de Swaan. Maar wie zijn de anderen en wat zijn ze aan het doen? En wie maakte de foto?

'Bisschop Zeepsop1&2': Foto's van een abortusdemonstratie. De mannen op foto 1 dragen een spandoek met de tekst: "Bisschop Zeepsop". Op foto 2 is dit goed te zien. Naast hen staan twee vrouwen met een kleine tegendemonstratie voor het ongeboren kind. Het kan een actie zijn tegen bisschop Gijssen die in de jaren '70 abortus verbod. Maar wanneer was het precies en waar? En wie maakte deze foto?

Service

IN MEMORIAM ANNEKE LINDERS (1946-2005)

Op 19 december 2005 overleed de historica Anneke Linders aan een slopende ziekte. Hiermee is een begenadigd onderzoekster en schrijfster heen gegaan. Ik heb het voorrecht gehad haar de laatste twaalf jaar van haar leven van tamelijk nabij te hebben meegemaakt, eerst als medebegeleidster van haar doctoraalscriptie, later als co-promotor bij haar proefschrift en recentelijk als begeleidster en mede-lezer van haar biografie in wording.

Anneke was een laatbloeiër. In haar jeugd had ze weinig kansen gehad en zoals in die tijd gewoon was, werd van haar als dochter ook niet verwacht dat ze het intellectueel ver zou brengen. Voor een groot deel op eigen kracht heeft ze het langs omwegen via een hbo-opleiding gebracht tot bedrijfsmaatschappelijk werkster. In die hoedanigheid heeft ze meer dan twintig jaar gewerkt en haar loopbaan gecombineerd met de zorg voor en opvoeding van drie dochters. In 1993 studeerde ze op 47-jarige leeftijd met mooie cijfers af aan de VU bij de sectie Beleid, Cultuur en Sekspraakstukken. Haar doctoraalscriptie had als onderwerp de strijd van het PvdA-Tweede-Kamerlid Mr. Corry Tendeloo voor de verbetering van de positie van vrouwen op juridisch vlak in de jaren vijftig van de vorige eeuw.

Deze stimulans voor het zelfvertrouwen van Anneke als aankomend wetenschapster vormde de opmaat voor haar vervolgstudie naar het verdere leven en functioneren van de feministe en politica Tendeloo. In 2003 verscheen haar proefschrift *'Frappez, frappez toujours!' N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd* bij Uitgeverij Verloren te Hilversum. Ze was apetrots en terecht: het boek is wijd en zijd goed ontvangen door critici van diverse pluimage. Het vormt een der weinige gedegen studies over het feminisme tussen de twee golven in Nederland, onderzocht en beschreven aan de hand van leven en werken van een der belangrijkste voortreksters.

En daarbij bleef het niet. Allengs werd haar interesse voor belangrijke politica's steeds duidelijker. Een paar maanden na haar promotie begon Anneke aan het onderzoek voor haar biografie van onze eerste en belangrijkste vrouwelijke minister: Marga Klompé. Met een subsidie van het Fonds voor Bijzondere Journalistieke Projecten heeft ze hier de laatste anderhalf jaar van haar leven hard aan gewerkt: vele archieven en boeken werden doorgeploegd en ze heeft ongeveer 60 interviews gehouden met nabestaanden en kennissen van Klompé. Ook zijn er reeds enkele hoofdstukken geschreven. Zelfs tijdens haar laatste maanden gunde ze zichzelf geen rust en werkte Anneke verder. Het ligt in de bedoeling dat het werk postuum voltooid zal worden. Het verlies is het ergste voor de man en kinderen van Anneke. Maar historisch Nederland mist voortaan ook node de wetenschappelijke productie van een gedreven onderzoekster.

Anneke Ribberink

Anneke Linders.

Rectificatie

In de rubriek 'Onder de loep' in het oktobernummer 2006 staat de auteur van het onlangs verschenen boek over de tweede feministische golf in Nederland, *De vrouw beslist. De Tweede Feministische Golf in Nederland*, foutief vermeld. De auteur is Vilan van de Loo.

Johanna Naderprijs 2005

Deze prijs voor de beste scriptie op het gebied van vrouwengeschiedenis wordt tweemaal uitgereikt door de VVG en het IAV. De jury, dit keer bestaande uit auteur Nelleke Noordervliet, adjunct-directeur van het Indisch Huis Esther Captain en de vorige prijswinnaar Janneke Janssen, koos uiteindelijk voor de scriptie van Marja Volbeda. Zij schreef een biografie over Maria Jacoba de Turenne, *Maria Jacoba de Turenne. Een jonge vrouw 'gedesguiseert in mans cleederen' in het Staatse leger 1688-1689*.

Marja Volbeda

Tentoonstelling Anne Frank

Het Amsterdams Historisch Museum presenteert komend voorjaar de tentoonstelling *Anne Frank – haar leven in brieven*. Tussen 1935 en 1942, het jaar waarin ze in onderduik gaat, verstuurt Anne Frank verschillende berichtjes en brieven, onder andere aan haar familie in Zwitserland. De originele brieven, niet eerder getoond en deels ongepubliceerd, vormen de rode draad in de tentoonstelling.

Amsterdams Historisch Museum, Nieuwezijds Voorburgwal 357/Kalverstraat 92 Amsterdam. 12 april t/m 3 september 2006. Info: 020-5231711 of pr@ahm.amsterdam.nl

Nieuwe boeken

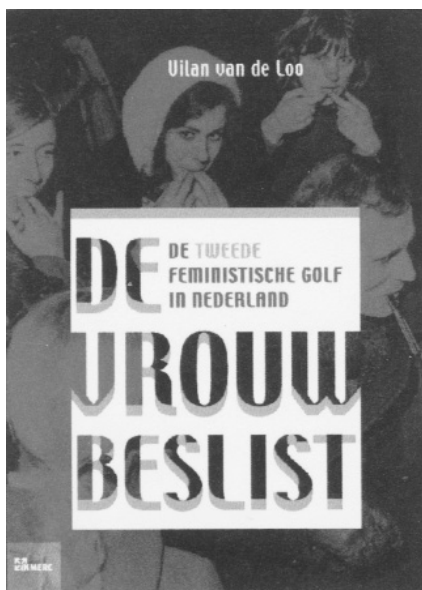
Vilan van de Loo

De vrouw beslist. De Tweede Feministische Golf in Nederland

Inmerc, 2005. € 19,95.

In *De vrouw beslist* geeft Vilan van de Loo voor het eerst een samenvattend en samenhangend beeld van de omvang en invloed van de tweede feministische golf in Nederland. Het resultaat is een vrolijk en toegankelijk publieksboek, dat de vele betekenissen die de tweede feministische golf gehad heeft en nog heeft, overtuigend aantoon in woord en beeld.

Het boek is te koop bij het IIAV. Zie www.iiav.nl/publicaties

Cisca Dresselhuys

De maat genomen. Topmannen langs de Feministische Meetlat

Archipel, 2006. € 15,95.

Invloedrijke Nederlandse mannen uit de politiek, wetenschap, cultuur, religie en het bedrijfsleven die door de hoofdredactrice van *Opzij* stevig aan de tand worden gevoeld over hun houding in hun werk en privéleven ten opzichte van vrouwen. Voor het eerst mogen ook de partners van deze mannen hun zegje doen.

Annemiek van der Veen en Dolly Verhoeven

En toch verschillend. Zusters van Liefde van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid 1960-2000

Verloren, 2006. € 30,-.

Een golf van vernieuwing rolde in de jaren zestig door de westerse samenleving, inclusief de katholieke kerken en kloosters. Dit boek laat zien hoe dit veranderingsproces zich voltrok bij de 'Zusters van Tilburg', zoals zij in de volksmond bekend staan. Zij vormen de grootste Nederlandse zustercongregatie met vestigingen in meer dan tien landen, verspreid over vier continenten.

Olga van Marion
Heldinnenbrieven

Vantilt, 2005. ca. € 24,90.

Heldinnenbrieven vormen een klein maar bijzonder literair genre dat pas onlangs is herontdekt. In het Nederlandse taalgebied blijken er vanaf de vijftiende eeuw in navolging van Ovidius honderden in versvorm te zijn uitgebracht. Het gaat om zogenaamd vertrouwelijke brieven van beroemde figuren uit de geschiedenis. Achter veelal vrouwelijke personages gaan echter meestal mannelijke dichters schuil. Zo ontstaan er complete fictieve correspondenties. Olga van Marion is historisch letterkundige aan de Universiteit van Leiden en de Universiteit van Amsterdam.

Ellie Smolenaars

Passie voor vrijheid. Clara Wichmann (1885-1922)

Aksant, 2005. € 24,90.

Passie voor vrijheid is de biografie van de hoogbegaafde vrouw Clara Wichmann. Het korte leven van deze juriste en essayiste staat in het teken van haar zoektocht naar vrijheid

Olga van Marion
Heldinnenbrieven

Vantilt

in een tijd dat vrouwen voor het eerst mochten studeren en stemmen, maar hun talenten verder nauwelijks konden ontwikkelen. Het boek is geschreven in een historische romanstijl.

Marian van der Klein

Ziek, zwak of zwanger. Vrouwen en arbeidsongeschiktheid in Nederlandse sociale verzekeringen, 1890-1940

Aksant, 2005. € 30,-.

Nu de verzorgingsstaat onder druk staat, groeit de belangstelling voor de historische vormgeving van ons sociale zekerheidsstelsel. *Ziek, zwak of zwanger* levert een belangrijke bijdrage aan deze geschiedenis. Marian van der Klein schetst in dit boek een gedetailleerd beeld van de effecten die de Ongevallenwet en de Ziekwet op het dagelijkse materiële bestaan van vrouwen hadden.

Willemijn Ruberg

Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850

Vantilt, 2005. € 22,50.

In de achttiende en negentiende eeuw bestond er een uitgebreide etiquette rond de correspondentie. Auteurs van brieven- en etiquetteboeken adviseerden wat van aanhef tot postscriptum de juiste stijl en inhoud van een brief was en familieleden voorzagen elkaars brieven van soms streng commentaar. Willemijn Ruberg beschrijft in *Conventionele correspondentie* hoe een vijftal families uit de Nederlandse hogere burgerij en adel met het fenomeen briefwisseling omging – laverend tussen 'natuurlijkheid' en conventies. De auteur heeft veel aandacht voor genderspecten van het briefschrijven.

Willeke Los

Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw

Verloren, 2005. € 35,-.

De Nederlandse achttiende eeuw staat bekend als de eeuw van pedagogische vernieuwing. Vooral de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen geniet in dit opzicht een goede reputatie. Veel minder bekend is dat het Nut haar succes dankt aan een decennialange voorafgaande discussie over misstanden in opvoeding en onderwijs en de mogelijkheden deze te verbeteren. Aan de hand van een grote hoeveelheid bronnenmateriaal, voor een deel nooit eerder onderzocht, brengt Willeke Los deze discussie in beeld. Ze besteedt ook aandacht aan genderspecten van de verlichte pedagogiek.

Elsbeth Etty

Het ongeloof

Balans, 2006. € 16,50.

Het ongeloof bevat het beste uit de columns die Etty schreef voor NRC Handelsblad. Op prikkelende, vaak controversiële wijze schrijft zij over oprukkend populisme in politiek en cultuur en de opmars van religieus fundamentalisme.

